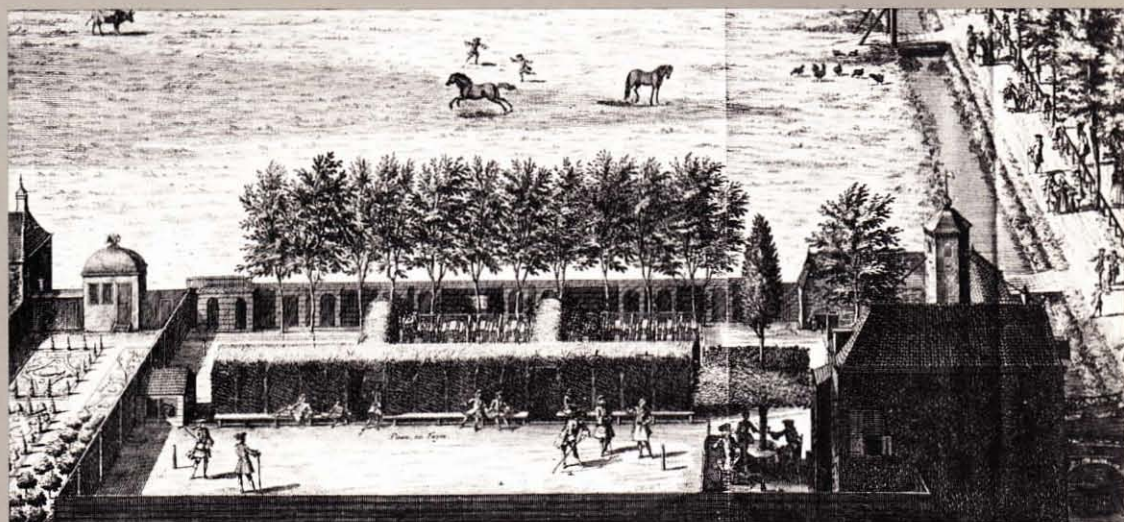

van middeleeuws
volksspel
tot moderne sport

COLLE
KOLLE
GOLLE

Ijsgezicht
Aert van der Neer (1603-1677)
Olieverf
Veiling Christie's, Londen, mei
1978

COLF . KOLF . GOLF

van middeleeuws
volksspel
tot moderne sport

Inhoud

©uitgeverij Terra Zutphen

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/
of openbaar gemaakt worden door middel van druk,
fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

ISBN 906255 112 2

Verklaring omslagfoto's

*Ijsgezicht met colvers. Schotel,
Delfts aardewerk.*

*Kolfbaan bij herberg 'De Pau-
wentuin' aan de Buiten Amstel
bij Amsterdam. Gravure door
Adolf van der Laan (1740).*

*Aat Verhoog, Sandbunker. Olie-
verf op doek 1979).*

Tentoonstelling

Gemeentemuseum het Markiezenhof

Bergen op Zoom
20 maart t/m 2 mei 1982

Centrum voor Kunst en Cultuur Stint Pietersabdij

Gent
15 mei t/m 27 juni 1982

Volkskundemuseum

Antwerpen
10 juli t/m 22 augustus 1982

Museum Flehite

Amersfoort
4 september t/m 17 oktober 1982

Erecomité	5
Tentoonstellingscomité	5
Bruikleengevers	6
Sponsors	6
Ten geleide, Z.K.H. prins Claus	7
Waarom de naam Colf - Kolf - Golf?	8
Van het tentoonstellingscomité	9
Colf, S.J.H. van Hengel	11
Kolf, S.J.H. van Hengel	33
Golf, S.J.H. van Hengel	39
Summary	44
Résumé	47
Zusammenfassung	49
Een iconografische studie van Nederlandse wandtegels met colf-, kolf- en golfspelers, J.A. Brongers	53
Summary, Résumé, Zusammenfassung	61
Spreekwoorden en zegswijzen aan het c(k)olfspel ontleend, Th.M. Grosfeld-van Balen	63
De colfstok in de heraldiek, A.C.A. van Soest	69
Golfkleding, M.A. Chering-van Ierlant	76
Catalogus – Colf	77
Kolf	89
Golf	99
Verantwoording	103

Zijne Excellentie de heer F. Baekelandt
Ambassadeur van België te 's-Gravenhage

Zijne excellentie de heer dr. C.A. van der Klaauw
Ambassadeur van Nederland te Brussel

De heer J.D. van der Harten
Commissaris der Koningin in de provincie
Noord-Brabant

De heer R. de Kinder
Gouverneur van de provincie Oost Vlaanderen

De heer A. Kinsbergen
Gouverneur van de provincie Antwerpen

De heer mr. P. van Dijke
Commissaris der Koningin in de provincie Utrecht

De heer drs. P. Zevenbergen
Burgemeester van Bergen op Zoom

De heer P. de Paepe
Burgemeester van Gent

Mevrouw M. Schroyens
Burgemeester van Antwerpen

De heer A. Schreuder
Burgemester van Amersfoort

De heer mr. A.G.J.M. Rombouts
Burgemeester van Wouw

De heer J. Klinkert
Voorzitter van de Nederlandse Kolfbond

De heer P. Huylebroeck
Voorzitter van de Koninklijke Belgische Golf Federatie

De heer R. Rahusen
President van de Nederlandse Glof Federatie

S.J.H. van Hengel, voorzitter

Aug.P.C. Laane, secretaris/penningmeester

Dr. J.A. Brongers, Amersfoort

Mevr. R.M.E. Van de Cappelle,
Centrum voor Kunst en Cultuur St. Pietersabdij, Gent

Drs. B.G.J. Elias,
Museum Flehite, Amersfoort

J.H. van Mosselveld,
Gemeentemuseum het Markiezenhof, Bergen op Zoom

W. van Nespen,
Oudheidkundige Musea, Antwerpen

Bruikleengevers

M.J. van Geijn, Almelo
Museum Flehite, Amersfoort
Mr. J.M. Ubbens, Amersfoort
Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam
Gemeente Archief, Amsterdam
Rijksprentenkabinet, Amsterdam
Universiteitsbibliotheek, Amsterdam
Museum Plantin Moretus, Antwerpen
E. Vleugels, Antwerpen
S.J.H. van Hengel, Bentveld
Gemeentemuseum het Markiezenhof, Bergen op Zoom
Mevr. M.A. Ghering-van Ierlant, Bergen op Zoom
A.P.C. Laane, Bergen op Zoom
Drs. F.W. van Berckel, Breda
Association Royale des Seniors de Belgique, Brussel
Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel
Jhr. J.F. Speeckaert, Brussel
J. Noordhoff, Cap d'Ail
Gemeente Archief, Delft
Gemeente Enkhuizen
Museum voor Zuid- en Noord-Beveland, Goes
Heemkundige Kring 'De vijf Heertganghen', Goirle
Stedelijk Musea, Gouda
Dienst Verspreide Rijkscollecties, 's-Gravenhage
Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen, 's-Gravenhage
Ned. Kostuummuseum, 's-Gravenhage
Gemeente Archief, Haarlem
P. Stins, Haarlem
Nederlandse Kolfbond, Hoorn
H.J.E. van Beuningen, Langbroek
Historisch Museum, Rotterdam
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam
Kolffclub Utrecht in 'St. Eloyen Gasthuis', Utrecht
A.Th. Meyer, Wassenaar
J.A.J.M. Duyndam, Wassenaar
Kennemer Golf en Country Club, Zandvoort
Diverse particuliere collecties.

Sponsors

Deze catalogus kwam tot stand mede dank zij de steun van:

Amev, Utrecht
Johan de Kuyper & Zn. B.V., Schiedam
Middelbare Technische School, Bergen op Zoom
Nederlandse Golf Federatie, Hilversum
Assurantie Maatschappij Nieuw Rotterdam N.V., Rotterdam
Stichting Fonds voor de Geld- en Effectenhandel, Amsterdam
Stichting Golf Wouwse Plantage, Bergen op Zoom.

Door Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Claus der Nederlanden

Hoewel er over de golfsport bibliotheken vol zijn geschreven is de thans voor u liggende catalogus colf-kolf-golf een uniek golfboek, althans voorzover ik de golf-literatuur kan overzien. Het begeleidt een tentoonstelling over alles wat met ontstaan en geschiedenis van golf te maken heeft. Deze tentoonstelling is het produkt van de jarenlange hobby van de heer S.J.H. van Hengel, die op zijn tochten door Europa in musea zocht naar schilderijen waarop mannetjes met stokken tegen een bal sloegen. Bij opgravingen in oude stadsgedeelten controleerde hij of er materiaal naar boven kwam dat kon bewijzen, dat de golfsport haar oorsprong vindt in Nederland en niet in Schotland, zoals algemeen wordt aangenomen door mensen die niet te ver in de historie teruggaan. Ook het voorliggende boekwerk zal over deze vraag geen voor een ieder aanvaardbaar antwoord geven, zoals dat gaat met vele sporten – vooral balsporten – wier oorsprong in de nevels van de cultuurgeschiedenis van vele, ver uit elkaar gelegen volkeren te zoeken is.

De naspeuringen van de heer Van Hengel resulteerden desalniettemin in een unieke verzameling, die ook uit kunsthistorisch oogpunt bijzonder waardevol is.

Het is te hopen, dat deze catalogus voor de vier tentoonstellingen in Nederland en België een grote lezerskring mag vinden, ook in golfkringen ver buiten de Nederlandse grenzen. Het kan een origineel geschenk worden voor een deel van de 50 miljoen golfspelers die de wereld thans kent.

Historisch gezien is colf of kolf ooit een volkssport geweest. Ik spreek derhalve ook de hoop uit, dat dit boek een duwtje in die richting zal geven aan onze tegenwoordige golf-sport.

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Claus', with a long horizontal line extending to the right from the end of the signature.

De tentoonstelling COLF - KOLF - GOLF wil de bezoeker een overzicht geven van één van 's werelds meest verspreide sporten vanaf het vroegste bestaan tot aan de dag van vandaag. Hoewel de nauwkeurige oorsprong van het spel moeilijk zal zijn te traceren, staat wel vast dat de vroegste sporen er van in de Lage Landen zijn te vinden en dat deze landen aan de ontwikkeling van de spelen golf en kolf in de vroege tijd de belangrijkste bijdrage hebben geleverd.

De ontwikkelingsgeschiedenis is duidelijk te verdelen in 3 tijdvakken:

1300-1700

A. Het lange colfspel, de voorloper van het golf in zijn huidige vorm

1700-heden

B. Het ontstaan en de ontwikkeling van het uit dit colfspel voortgekomen kolf;

C. De verdere ontwikkeling in Schotland in de 18de en 19de eeuw van colf tot het huidige golfspel en de terugkeer daarvan aan het einde van de 19de eeuw naar de Lage Landen.

Deze duidelijk herkenbare 3 perioden zijn aanleiding geweest tot de keuze van het motto van de tentoonstelling en zijn ook in de tentoonstelling zelf te herkennen.

Het tentoonstellingscomité

The purpose of the exhibition COLF - KOLF - GOLF is to provide visitors with a history of one of the world's greatest sports from its early days to today. Although it is unlikely that it will ever be possible to find the exact origin of the game, it is certain that the earliest traces come from the Low Countries and also that these countries made the most important contributions to the development of the game of golf and kolf in its early days.

The history of the game can be divided into three periods of development:

1300-1700 A.D.

A. covering the long game of colf, the forerunner of golf in its present form;

1700-today

B. the origin and development of the short game of kolf from the earlier colf;

C. the further development of colf to golf in Scotland in the 18th and 19th centuries and its return to the Low Countries at the end of the 19th century.

These clearly defined periods have been the basis of the choice of the title of this exhibition and may be recognized in it.

The exhibitioncommittee

Zoals wel meer gebeurt, is ook deze tentoonstelling tot stand gekomen naar aanleiding van een terloopse opmerking.

Het is nu ruim vier jaar geleden dat één van de leden van het latere werkcomité tegen een der anderen zei: 'Zou al dat documentatiemateriaal niet een goede basis kunnen zijn voor een golftentoonstelling?'

Waarop het antwoord was: 'Ja, waarom eigenlijk niet?'

De voorbereidingen hiertoe hebben desondanks nog drie jaren gevegd en de tentoonstelling zou nooit tot stand gekomen zijn zonder de medewerking van een groot aantal archivariissen, directeuren van musea, kunsthistorici en particuliere verzamelaars. Ook oud-medewerkers van openbare instituten waren behulpzaam. Op gevaar af anderen tekort te doen wil het comité, naast grote dank aan alle voornoemden en hun medewerkers, een speciaal woord van dank uitspreken aan de heren Renckens en Fox te 's-Gravenhage en de heer Slootmans te Bergen op Zoom.

Een tentoonstelling als deze, op vier verschillende plaatsen te houden, komt niet uit overheidsmiddelen alleen tot stand. Zij zou niet gerealiseerd kunnen worden zonder de financiële steun van een aantal sponsors. Hen geldt wel een bijzonder woord van erkentelijkheid.

Een grote zorg was de uitgave van de catalogus. Het comité was er van overtuigd dat er, gezien het historisch en kunsthistorisch belang van deze tentoonstelling, een beredeneerde catalogus moest komen. Ook dit vergt middelen en brengt risico's met zich mede. De uitgeverij Terra in Zutphen bleek bereid de uitgave op zich te nemen en het resultaat ligt thans voor U. De voorbereiding van deze tentoonstelling heeft meer dan 7000 man-uren gevraagd.

Allen die verder in enige vorm medewerking verleenden aan het tot stand komen van deze exposities, zijn wij zeer veel dank verschuldigd.

Wintergezicht (colver aangere-
den door een arreslee)
Philips Wouwerman
(1619-1688)
Olieverf op paneel
35 x 47 cm
Veiling Sotheby's, Londen, juli
1981

Over de golfsport zijn in de loop der jaren ruim 4500 boeken geschreven. In vele daarvan treft men een verhaal aan over de vroege geschiedenis van deze sport. Die verhalen zijn evenwel vaak op een aantal historisch niet zeer gefundeerde veronderstellingen gebaseerd. Het beeld dat er uit te voorschijn komt is dan ook vertrokken of geheel onjuist.

Slechts een enkeling heeft ooit de moed gehad aan een onderzoek te beginnen dat alles behalve eenvoudig was. Met ere dient hier wijlen de heer J.A. Brongers te worden vermeld die tot aan zijn te vroege overlijden in 1954 bezig is geweest met onderzoek over dit onderwerp. Gebruik makende van wat toen reeds was gevonden is het onderzoek voortgezet.

Ingangen op het onderwerp sport in oude archieven zijn schaars. Een gelukkige omstandigheid was dat het spel door stedelijke en landelijke autoriteiten niet met vreugde werd gezien. Dit vond zijn oorzaak in het feit dat er nog wel wat schade bij werd aangericht (gebroken ruiten, kerkramen, geraakte passanten etc.). De spelers deden dat niet met opzet. De toen in gebruik zijnde ballen, naar uit experiment is vastgesteld, waren erg moeilijk in de bedoelde spellijn te houden. Zij waren te glad en hadden de neiging tot 'zeilen'. De gevolgen bleven niet uit. De autoriteiten hebben met ijver gepoogd de enthousiaste spelers, die niet waren te stuiten, uit de steden te weren en ze naar de wallen buiten de muren te verwijzen waar minder schade kon worden aangericht. In sommige gevallen genoten zij daar op bepaalde terreinen een zekere bescherming.

Dank zij de talloze keuren (men zie de bronnenopgave aan het einde van dit artikel) is het goed mogelijk het spel en zijn verspreiding te volgen zolang als er stedelijke ordonnances zijn gemaakt. Dit brengt ons tot aan het begin van de 14de eeuw. Daarvoor zijn er nauwelijks dergelijke ordonnances geweest.

Helaas zijn evenwel lang niet alle keurboeken bewaard gebleven. Daarnaast heeft het spel, vooral in de 16de en 17de eeuw een grote aantrekkingskracht op beeldende kunstenaars gehad. Het verzamelen van afbeeldingen van schilderijen en prenten en het bestuderen daarvan leverde veel nuttige gegevens op. Tenslotte is veel materiaal van andere aard onderzocht. Gildearchieven, voorzover nog aanwezig, bevatten gegevens omtrent de vervaardigers van het spelmateriaal; tegels bleken van nut en zelfs gevelstenen, straatnamen en

vele andere incidentele kunst- en gebruiksvoorwerpen zijn bruikbaar gebleken.

Twee opmerkingen dienen nog te worden gemaakt. Wanneer men naar de historische oorsprong van enig onderwerp zoekt dient men zoveel mogelijk van de feiten te blijven uitgaan. Lang niet alle keurboeken zijn bewaard gebleven. In een aantal gevallen is het zeer wel mogelijk dat op een bepaalde plaats eerder golf gespeeld is dan aantoonbaar was. In sommige gevallen was e.e.a. wel duidelijk. Wanneer in een reeks keuren op een bepaald moment het colfspel* verschijnt en er eerdere keuren van gelijke strekking zijn, waarin het spel niet is opgenomen (bijv. 1 t/m 6), mag gevoelig worden aangenomen dat het eerder nauwelijks of niet ter plaatse is gespeeld. Voor het schrijven van dit artikel is het uitgangspunt dat het colf ergens is gespeeld als het daar ook schriftelijk of iconografisch kon worden aangetoond.

Middeleeuwse spelling is niet erg uniform. In de stukken komt men het tegen als: den bal mitter colve te slaen, colven, kolven, colffven, colfslaen, colf te spelen, cloten mitter colve, doen mit colven etc.

Aan dit artikel ligt onderzoek ten grondslag van of in: 4 Rijksarchieven, 46 Gemeentearchieven, 10 andere openbare en particuliere archieven en bibliotheken, 55 binnen- en buitenlandse openbare en particuliere musea en collecties alsmede een vrij uitgebreide hoeveelheid literatuur. Het onderzoek pretendeert overigens niet volledig te zijn geweest.

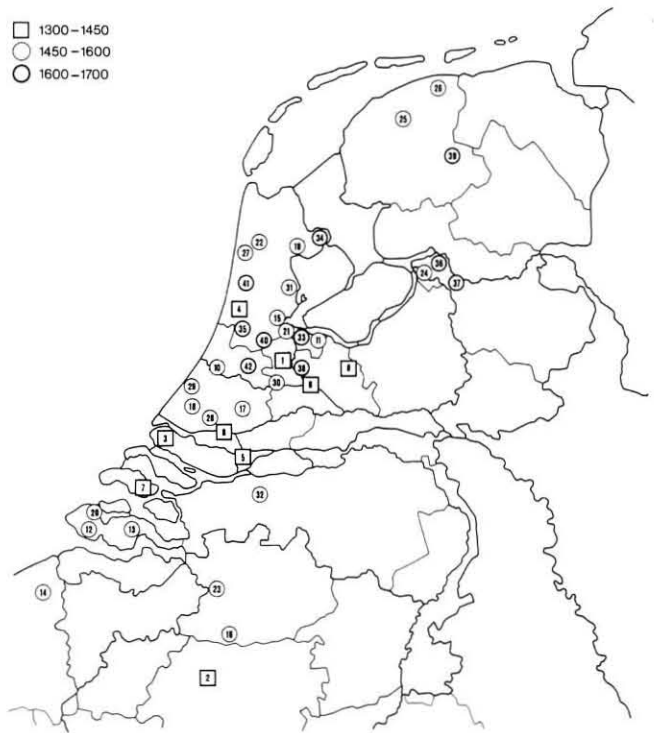
Schotland en Holland

Er bestaat een al zeer lang slepende, en soms hartstochtelijke, discussie over de vraag of het spel nu van oorsprong Hollands of Schots is. Ik meen mij van een standpunt in die discussie te moeten onthouden. De kwestie is niet op te lossen. Om dit met succes te kunnen doen zou men het exacte moment van het ontstaan van het spel moeten kunnen aangeven. Dit is tot nu toe onmogelijk gebleken en ik acht het ook niet denkbaar dat dit ooit zal lukken. Het enkele feit dat het spel niet in archiefstukken of op afbeeldingen voorkomt wil nog niet zeggen dat het niet bestond. In-

* Ondanks het feit dat het tot ca. 1700 in de Lage Landen gespeelde colfspel in zijn gehele karakteristiek duidelijk de vorm van het hedendaagse golf vertoont, willen wij ter wille van de duidelijkheid het oude spel met een **c** en het moderne met een **g** spellen.

Plaatsen in de Lage Landen waar – naar thans bekend – vóór 1700 colf gespeeld werd, met het jaar van de oudste vermelding.

- 1300–1450
- 1450–1600
- 1600–1700

dien de feiten onder ogen worden gezien staat onomstotelijk vast dat deze aan de Oostzijde van de Noordzee aanzienlijk talrijker en ouder zijn dan aan de Westzijde. De eerste afbeelding in Schotland dateert van 1746. In de Nederlanden hebben we er dan al ruim 450 achter de rug. Zij nog eens herhaald: voor de kritische historicus pleit dit alles niet vóór noch tegen het standpunt van een der partijen aan de discussie. Merkwaardig is overigens wel dat men, de ontwikkelingskaarten beziende, kan constateren dat alle plaatsen in Schotland waar vroeg voorkomen van golf aanmerkelijk is liggen aan de naar Nederland toegekeerde zijde van Schotland en in of nabij zee-havens die verkeer met Nederland hadden.

Er is een zekere wisselwerking tussen beide zijden van de Noordzee geweest. Omstreeks 1650 werd in Holland met 'Schotse klieken' gespeeld ^A en aan het begin van diezelfde eeuw zijn in het groot in Holland en Brabant geproduceerde ballen in Schotland terechtgekomen ^{BB}. Het regelmatige handelsverkeer bood hiervoor de gelegenheid ²²⁻²⁶. Ook de regelmatige stroom van Schotse huursoldaten in beide richtingen zal tot de communicatie het zijne hebben bijgedragen. Veel van die soldaten waren afkomstig uit de plaatsen waar het spel in Schotland werd gespeeld ^{oo}.

Oorsprong

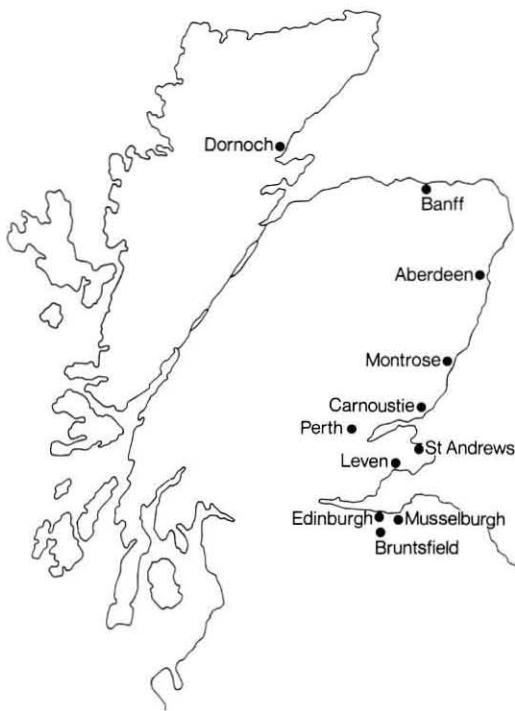
Over de oorsprong van golf is veel geschreven. Alvorens dit op zijn merites te kunnen beoordelen zal eerst een definitie dienen te worden opgesteld. Golf is een spel waarbij de speler *naast* de spellijn staat en met een stok een bal slaat om a. het minste aantal slagen van een vast punt naar een ander vast punt of b. om de grootste afstand in een overeengekomen aantal slagen. Stellen we de definitie ruimer, dan vallen alle mogelijke spelen en sporten die met golf niets van doen hebben binnen de definitie. Daarnaast dienen we nog een definitie vast te leggen: Onder golf wordt verstaan een *lang* spel (afstanden van 100 meter en daarboven). Aan deze twee definities voldoet het *colf*-spel zoals het hier wordt behandeld. Wanneer over kolf wordt gesproken wordt hiermede bedoeld het korte spel dat zich van omstreeks 1720 af uit het oudere spel heeft ontwikkeld.

Wanneer we de bovenaangehaalde beschouwingen toetsen aan de definities blijft er weinig bruikbaar

1	1297 Loenen aan de Vecht	24	1561 Kampen
2	1360 Brussel	25	1566 Leeuwarden
3	1387 Brielle	26	1571 Dokkum
4	1390 Haarlem	27	ca. 1580 Egmond
5	1401 Dordrecht	28	1581 Schiedam
6	1401 Utrecht	29	1583 's-Gravenhage
7	1429 Zierikzee	30	1583 Woerden
8	1431 Rotterdam	31	ca. 1590 Edam
9	1436 Amersfoort	32	1595 Breda
10	1455 Leiden	33	1606 Muiderberg
11	1456 Naarden	34	1612 Enkhuizen
12	1461 Middelburg	35	1625 Haarlemmermeer
13	ca. 1469 Goes	36	1634 IJsselmuiden
14	1477 Brugge	37	ca. 1640 Zwolle
15	1480 Amsterdam	38	ca. 1650 Oud Zuilen
16	1481 Mechelen	39	1654 Beetsterzwaag
17	1488 Gouda	40	1659 Ouderkerk aan de Amstel
18	ca. 1500 Delft	41	1659 Fort Orange en het dorp Beverwijk, Nieuw-Nederland (Albany, N.Y., U.S.A.)
19	1531 Hoorn	42	ca. 1660 Nieuwkoop
20	1548 Veere		
21	1550 Muiden		
22	ca. 1550 Alkmaar		
23	1553 Antwerpen		

over. Van geen van de romeinse, griekse, perzische en zelfs egyptische vermeende voorlopers staat ook maar enigszins vast dat zij bij benadering aan de definities voldoen. Wij kunnen hier evenzeer te maken hebben met voorlopers van hockey, polo, croquet e.d.

Er zijn eigenlijk maar twee oudere spelen die in de buurt van de definitie komen: malie en chole. Malie is een spel waarbij een houten hamer aan een flexibele steel wordt gebruikt voor hetzelfde doel als golf v. c. Chole is een spel waarbij eenzelfde soort stok wordt gebruikt als bij golf (zij het dat deze een holle kop heeft – een Keur te Leiden van 1455 spreekt dan ook

Plaatsen in Schotland waar 'golf' kan zijn gespeeld vóór 1650.

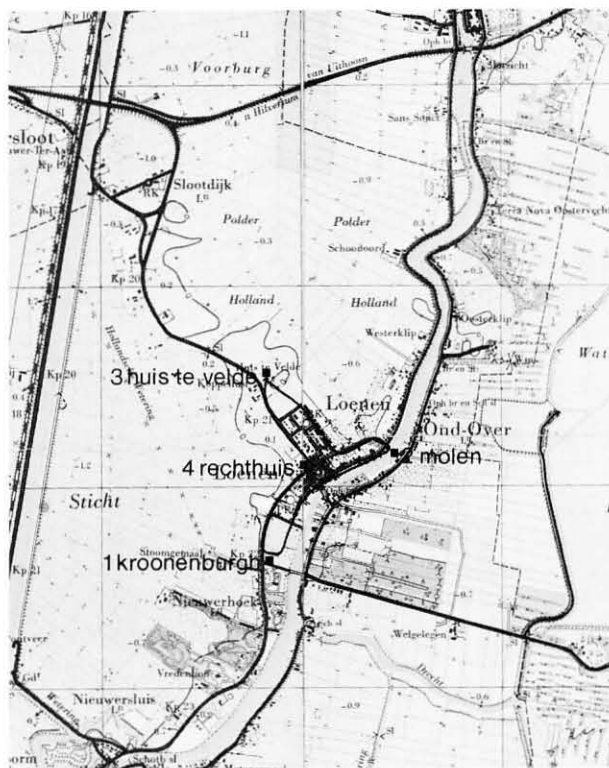
van 'smacken mit lepelen')⁶⁰ doch waarvan de regels weer vrij aanzienlijk afwijken c. Bij gebrek aan beter wordt hier gesteld dat colf is ontstaan door het spel-materiaal van chole te combineren met de regels van het 'mail à la chicane' zoals dat in Frankrijk wordt beschreven. Malie is in de historische ontwikkeling zijn eigen weg gegaan. In de 17de eeuw zijn in Holland en Utrecht vier malie-banen aangelegd ('s-Gravenhage, Leiden, Amsterdam en Utrecht). Er bestaat voldoende bewijs dat op die malie-banen ook gecolfd is, waarover later meer. Aan het einde van de 17de eeuw houdt het malie even plotseling op als het colf. Ook hierop zal nog terug worden gekomen. Van beide spelen zijn nog residuen over. Er wordt nog altijd chole gespeeld in de gebieden langs de grens tussen België en Frankrijk. Malie, zij het in enigszins veranderde vorm, wordt nog gespeeld in de buurt van Montpellier in Frankrijk^{RR}.

Tenslotte dient kaatsen te worden vermeld. Dit spel dat vroeger een veel grotere verbreiding had dan thans, verschijnt in het merendeel van de keuren in één adem met colf. Het blad had dezelfde hinderlijke bijverschijnselen. Colf werd met houten ballen gespeeld. Van kaatsen is dit nooit aangetoond; het zou waarschijnlijk ook niet mogelijk geweest zijn met houten ballen te kaatsen, in aanmerking nemende dat men de bal hard met de blote handpalm wegsloeg. De eerste 'balmaeckers' worden trouwens ook in verband met kaatsen genoemd⁷². Wanneer wij omstreeks 1500 de eerste witte ballen bij golf zien verschijnen is de veronderstelling nogal voor de hand liggend dat de col-

vers de ballen van de in dezelfde plaatsen spelende kaatsers zijn gaan gebruiken. Het gaat hier om witleren ballen, gevuld met koeienhaar (ook andere materialen worden genoemd) die langer houdbaar waren dan de houten ballen. Deze laatste, uit iepen- of beukenhout vervaardigd, hadden een neiging te splijten. Bovendien is de klap bij het slaan van de bal wat zachter bij een leren bal dan bij een houten. Door mij uitgevoerde experimenten hebben bovendien aangetoond dat deze ballen beter 'hun lijn houden' dan hun houten tegenhangers. Ze waren echter wel duurder. Het zal om deze reden geweest zijn dat ook in de 17de eeuw nog houten ballen bij colf worden aangetroffen¹⁶. De kaatsers van heden gebruiken trouwens nog steeds diezelfde leren bal, gevuld met kalfshaar^{MM}. Hij wordt ook vandaag nog op dezelfde wijze gemaakt als 400 jaar geleden.

Het begin, de 13de eeuw

Op 26 december 1297 vond waarschijnlijk te Loenen aan de Vecht de eerste colf-partij plaats. Het betreft hier een uiterst symbolisch en historisch begin. Op 27 juni 1296 werd bij Muiderberg Floris V, graaf van Holland en Zeeland, vermoord. Er is over die moord al veel geschreven. De hoofddader van deze moord, of liever doodslag want de 'voorbodachte rade' vereist voor moord is niet aangetoond, was Gerard van Velsen, heer van Kronenburg⁹⁵. Kronenburg nu was een gedeeltelijk met Loenen aan de Vecht gecombineerde heerlijkheid. Het kasteel Kronenburg was een degelijke torenvesting. Na de verwarring die op de doodslag volgde vluchtten de daders. Hetgeen verder volgde is nooit helemaal duidelijk geworden, maar het ligt nogal voor de hand dat Gerard van Velsen, waarschijnlijk vergezeld van een aantal van de medeplichtigen, naar Kronenburg is gevlucht en zich daar heeft verschanst. Het kasteel is vervolgens belegerd en uitgehongerd. Men gaf zich over op 26 december 1296 en Gerard van Velsen zou vóór zijn eigen kasteel zijn gradbraakt. Hiermee was dan, naar de middeleeuwse rechtsopvattingen de weerwraak gedaan en, wat deze moordenaar betreft, de zaak afgedaan. Ter herinnering aan dit feit moet toen die jaarlijks herhaalde colf-partij op de tweede Kerstdag zijn ontstaan. Zij is daarna gespeeld gedurende bijna 550 jaar tot 1831^{K, DD}. Toen werd het kasteel – of wat er van over was – gesloopt

Kaart van Loenen en omgeving
Hierop staat de colfbaan aangegeven, die voor 't eerst in 1297 gebruikt zou zijn.

De oudste vermelding van het colfspel in de Zuidelijke Nederlanden

Ordonnantie Brussel, 1360
Archief van de stad Brussel,
Inv.nr. A.V.B., A.A., Cartularium II fol. 215 v

Iveerds wille hy es om thien pond ofte
 een laer veer stin gebaumen te sine
tem Dat niemant en gheen mont
 betropen en sal en zy metter gerust ter
 maten op thien pond
tem Wie met colven tsolt es om
 twintich stell oft op hare overste cleet
tem Waermen enich gemet vonde
 dat te deme waze daw af salmen ban
 elken gemete gheuen twintich stellinge
 ende die gemete salmen ontwee slaen
tem Wie zemelen betropet zy beke
 zy ander man die sal hy meten ende

en viel daarmee een van de doelen van de partij weg. Bij gebrek aan documentatie is het verhaal alleen te toetsen aan de partij zelf: de middeleeuwse symboliek is ruimschoots aanwezig!

De partij die gespeeld werd met houten colven en een houten bal bestond uit twee viertallen die bij toerbeurt tegen de per team in spel gebrachte bal slaande, trachtten deze voor het doel te brengen.

De partij begon vóór het Rechthuis te Loenen oostwaarts naar kasteel Kronenburg en daar tegen de keukendeur (mogelijk de deur waar de belegerden tevoorschijn gekomen waren). De heer van Kronenburg verbeurde aan de winnaars een vat bier en aan de toeschouwers en verliezers appels die van de trans van het kasteel naar beneden werden geworpen (mogelijk heeft dit ook iets te maken gehad met de belegering). Vervolgens ging het van daar langs de Vecht naar de molen en daar wederom tegen de deur. De molen was dan wel een heerlijk bezit, maar de molenaar werd niet aangesproken. De derde 'hole' liep van de molen noordwestwaarts naar het Huis te Velde, het andere kasteel te Loenen, tegen de voordeur. Wederom kwam er een vat bier voor de winnaars en appels voor de overigen. Tenslotte ging men vandaar langs de grote weg terug naar Loenen en dáár tegen de deur van het Rechthuis, waar de partij was begonnen. Bovendien kwam de heer van Kronenburg op voor alle breuk en schade die er tijdens de partij werd aangericht κ! Hoewel de exacte documentatie over het begin van de partij ontbreekt komt het mij voor dat de destijds zo belangrijke symboliek zó duidelijk is dat men in dit

geval met een redelijk gerust hart van de overlevering mag uitgaan. Vroeger dan 1297 kan de partij, gezien haar opzet nauwelijks zijn begonnen. Veel later ook niet want dan was het gebeurde al zover achterhaald geweest dat men weer iets anders zou hebben bedacht. Dat men toen ter herinnering aan een historisch feit zijn keuze op het colfspel heeft laten vallen bewijst wel dat het spel toen al bestond en populariteit genoot. Bovendien leren wij de aard van het spel kennen. Het was een uitgesproken 'lang' spel. De baan, die ook vandaag nog te traceren is, mat maar liefst ca. 4500 meter. Bij experimenten is mij gebleken dat met houten ballen gemakkelijk een lengte van ca. 100 meter per slag is te behalen. Rekening houdende met het feit dat wel niet iedere slag even recht zal zijn geweest en ook de deuren niet met de eerste slag zullen zijn geraakt moeten we ons een uitslag voorstellen die voor de gehele baan ongeveer 50 à 70 slagen zal hebben bedragen.

De 14de eeuw, de eerste charters

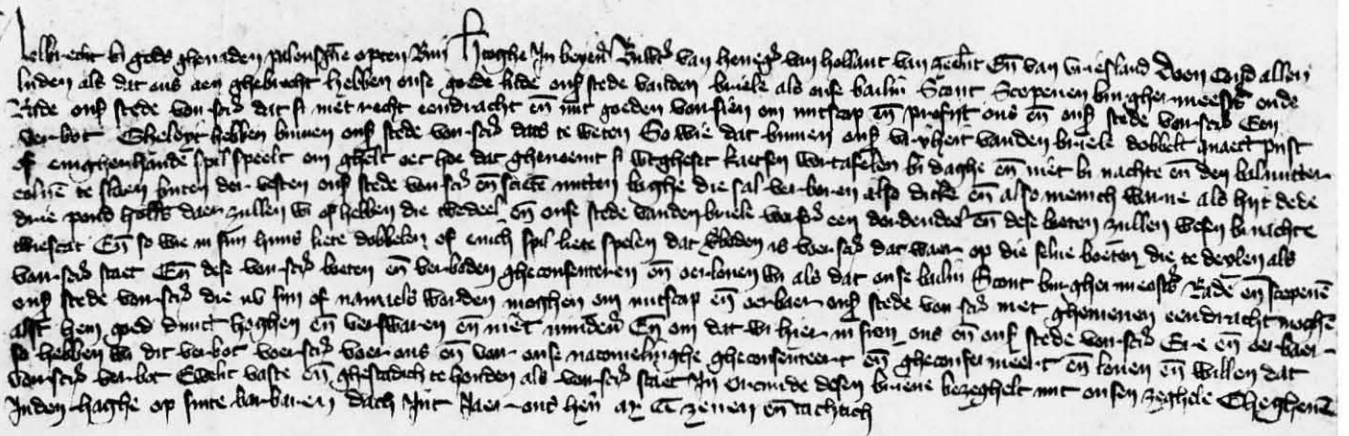
In 1360 stelt de magistraat van de stad Brussel een ordonnantie vast: 'Wie met colven tsolt, es om twintich scellinge oft op hare overste cleet'. Kort en duidelijk! Reeds had daar kennelijk het colfspel aanleiding gegeven tot breuk en schade. 'Tsolt' is 'te sollen' een algemeen begrip voor het spelen met ballen in die tijd. Deze vroege ordonnantie opent een lange reeks van honderden keuren in tientallen steden die, meestal vergeefs, hebben getracht het spel binnen hun muren te weren. De voor die tijd hoge boete wijst op de ernst

Ijsgezicht
Hendrick Avercamp
(1585-1634)
Pentekening in kleur
17,6 x 30,3 cm
Teylers Museum, Haarlem.
Inv.nr. Ox 7

van de magistraten. Het afnemen van een jas of iets dergelijks was vrij gebruikelijk, men kon meestal de jas tegen betaling van de boete inlossen ³⁵. Op Sint Barbarendach (4 december) 1387 zegelt Albrecht van Beieren, dan nog ruwaard van Holland, een charter voor de stad Brielle. Het charter richtte zich in het algemeen tegen het wedden op kansspelen binnen de stad Brielle ²⁹ ('enigherhande spil . . . om geld, oec hoe dat genoemt si'). Op het algemene verbod worden echter vier uitzonderingen gemaakt: 'kaetsen, wor(p) tafelen, bi dage ende niet bi nagte, *den bal mitter colven te slaen buten der veste onser Stede voirscreven* ende scieten mitten boge'. Niet meer te achterhalen is of deze vier uitzonderingen zijn gemaakt op voorstel van de magistraat van Brielle dan wel in opdracht van ruwaard Albrecht, en wel omdat deze spelen ook aan het Hof van Holland populair waren en de graven van Holland altijd notoire wedders zijn geweest ^κ. Hoe het

zij, uit het charter is duidelijk te zien dat het colfspel werd getolereerd, zelfs met wedden er bij, als het maar buiten de stad gebeurde. We staan hier aan het begin van een eindeloze rij pogingen van de besturen van vrijwel alle steden in Holland en Utrecht, om het spel, dat kennelijk zulk een grote populariteit genoot dat het niet helemaal kon worden verboden, althans buiten de wallen te krijgen waar schade aan personen en goederen tot het minimum kon worden beperkt. Dat die schade er was leest men in de keuren regelmatig: straten werden onvrij, goede luyden beseert en glaesen werden uytgesmeten ^δ, quetsingen comen te ontstaen, slick ende vuylnis met hare colven tegens de huysen te smijten, de persoons die 's heerene straten sijn gebruyckende worden in haer aengesichten, tegen haar lijff ende benen aangeslagen ^{91, 92}, gras ende gewas werden vertrapt, koeien verjaagd ⁶⁶ enfin, het is maar een kleine selectie.

Men begon eenvoudigweg voor zijn eigen deur te spelen (in de 17de eeuw ziet men op schilderijen kinderen zelfs binnen huis aan de gang) en trok zich van schade niets aan. Het grootste aantal malen wordt het breken van glas (al of niet aan openbare gebouwen kerken en woonhuizen, al of niet gebrandschilderd) vermeld bijv. 84.

Alvorens Brielle te verlaten zij nog opgemerkt dat daar een brede en lange straat lang het Kolslop heette (thans: Kaatsbaan) en aan de hoek van die straat een herberg stond genaamd 'de Kolf'. Het zal de magistraat wel wat waard geweest zijn de colvers buiten de stad te krijgen.

'Twintich daghe in februario' in 1389 'na den lope van onsen hove' (volgens de Paas-stijl), thans is dat dan 1390, zegelt dezelfde hertog Albrecht, inmiddels graaf van Holland en Zeeland geworden, een ander charter. Hij wenste de stad Haarlem zijn dank te betuigen voor verleende diensten. Hij hoopte trouwens nog op meer, dat is in dat charter te lezen 53. Hij schonk de stad, voor eeuwig, 'die baene' die zij overigens reeds in gebruik hadden. Het grondstuk was wat vreemd van vorm en dus moeilijk te omschrijven. Wij lezen dat het gaat om de baan 'die leyt buten der houtpoort ten houtwaert' en wel 'also groet en also cleyn alst nu ter tijt daer leyt'. Er zat een bestemmingsplan aan vast. De baan was bedoeld 'tot eenen speelvelde' – 'tot ewighen daghen'. De term baan wordt in die tijd nagenoeg alleen gebruikt in verband met kaatsen en colven – een enkele keer ook in verband met schutters.

Hoewel hier het colfspeel op dit moment niet specifiek wordt vermeld blijkt dit uit een later charter, confirmatie van het hierna genoemde besluit omtrent de grashuur, door Filips de Schone op 22 augustus 1497 54, zie ook cat. 1-3.

Men komt in Haarlem, als vrijwel enige stad in Holland nauwelijks keuren tegen het colfspeel in de stad tegen. Waarom ook, wanneer men zulk een fraaie speelgelegenheid vlak buiten de poort had? De baan werd zelfs gemaaid. Al op 12 december 1483 geven de burgemeesters van Haarlem de 'grashuur' van de baan aan de getijdemeesters van de 'prochiekerk' (de huidige Grote of St. Bavo-kerk) doch bepalen tevens nadrukkelijk: 'behoudelick dat dieselve baen niet jegenstaende en consent sal blijven en leggen tot een speelvelt als die van ouds en tot nog toe geweest is, na inhoud der handveste'. Uit dat stuk blijkt trouwens dat de baan daarvoor al door de schutters werd gemaaid 54. Toen de beoefening van het spel in de 17de eeuw toenam is nog een 'colfveld' ontstaan, juist aan de tegenoverliggende Noordzijde van de stad tussen de Kruisweg en de Jansweg. Wanneer Haarlem zich de sportstad van Nederland noemt, en daar trots op is, kan zij in de historie wijzen op de eerste openbare colf- en kaatsbaan in de wereld.

De 15de eeuw, opkomst

In de loop van de 15de eeuw vinden we het spel terug in keuren van niet minder dan 14 steden in Holland, Utrecht en Zeeland en Vlaanderen. Wanneer men de

KL Septē 12 f Oct: marie

ber: 1 g

xxx: hūa xxx a Lamberti.

16 f Egion: 9 b

5 g c

a 17 d Vig:

13 b Cleuthan 6 e Adathi:

2 c f Adunia.

d 14 g.

10 e 3 a

f Nat: m: b firmine c:

18 g Adriani; n e

7 a d Cosme r d:

b 19 e

15 e hugois 8 f Michaelis

4 d g. heronni

e Exalt' enc? pbū,

bij dit artikel afgedrukte ontwikkelingskaart beziet wordt tevens duidelijk dat de graafschap Holland een zeer belangrijk aandeel in de ontwikkeling van het spel heeft gehad. Niet minder dan 7 van de 14 steden waar het te vinden is liggen daár. Twee liggen in Utrecht (de steden Utrecht en Amersfoort), drie in Zeeland (Middelburg, Goes en Zierikzee) en 2 in Vlaanderen (Brugge en Mechelen).

Op 28 september 1401 is het nieuwe keurboek van Dordrecht gereed. Artikel 204 is nogal duidelijk: *'Balspel te hantieren. Item en zal niement gheenderhande balspel hantieren optie grote straten andie poortsyde noch aendie lantsijde, noch sollen, noch cloten mitter colve, noch op gheenen kerchoven of in kercken, noch in cloosteren, op 1 pont, rechtevoort uut te panden so waerment bevonde'*.

De hoge boete en de specifieke aanduidingen geven een goede indruk van het enthousiasme voor het spel in Dordt 45. In datzelfde jaar 1401 is in het buurtspraakboek van Utrecht de volgende passage te vinden: *'voorts verbiet de Raet... nochte met kolven en spelen nochte en teneyzen (tenissen, waarschijnlijk kaatsen) tot Oudwijker velt* 94. Drie eeuwen later wordt op datzelfde Oudwijker-veld de malie-baan aangelegd die zo fraai was, dat Lodewijk XIV bij zijn bezoek aan Utrecht de wens te kennen gaf de gehele baan naar Parijs mee te willen nemen, als het maar mogelijk zou zijn geweest 11.

Een keur van Zierikzee van 1429 verbiedt *'dat nyemant... den bal en sla up de straten met colven, die voren verlood of verijsert sijn'* waaruit kan worden geconstateerd dat reeds twee typen stokken in gebruik waren, namelijk één met een loden en één met een ijzeren kop 101.

In Rotterdam worden in een keur van 28 juli 1431 reeds voorzieningen getroffen voor gebroken gebrandschilderd glas (*'in deselve glaessen beelden of wapen'*) en de vergoeding van dergelijke schade 84.

8 maart 1455 verbiedt de magistraat van Leiden het colfspel binnen de stad 60. Hier wordt voor het eerst specifiek over het spelen op het ijs gesproken (*'upt ijs soe wel als upt lant'*). Wie speelde in de buurt van een kerk of op een kerkhof kreeg een dubbele boete.

Op 29 december 1480 wordt in het keurboek van Amsterdam 8 over het colfspel in de Nes, dat weinig vleierend met boeverij op één lijn wordt gesteld, bepaald dat de spelers indien men ze althans betrapte, speelden *'op die verbuernisse van hoere clederen die ze an hebben'*. Men kleepte ze blijkbaar ineens naakt uit. Elders wordt wel eens een jas, hoed of *'schortkleed'* gepand 92, maar de Amsterdamse keur gaat nogal ver. Uit diezelfde dagen, 9 januari 1484, dateert een keur op de rederijkers te Middelburg. Zij waren gerechtigd *'eenen pallore'* te dragen. Doch wie daarin de bal slaande aangetroffen werd *'die zoude verbueren zijn pallore'* (lange cape) 77.

Hugo de Groot (1583-1645) op vierjarige leeftijd met colfstok en bal
1587
Jacob Willemsz. Delff (ca. 1550-1601) (?)
Potloodschets
Particuliere collectie

Maria Allegonda van Camstra (geb. ca 1661)
Julius de Gheest
1670
olieverf op paneel
108 x 87 cm
Particuliere collectie.

De wapens op de achtergrond zijn die van haar grootouders. V.I.n.r.
Van Camstra, Juchema, Aebbinga en Van Bronckhorst.

Ook in Gouda wordt, in 1488, reeds gesproken van 'loden colven'⁴⁹. In Delft wordt in 1500 het spel toegelaten voor volwassenen ('persoenen hoir selfs meester wesende') voorzover dat geschiedt 'in geloirlofde plaetsen' (geen nadere aanduiding) en 'omme eem matich gelach... nae die conditie ende staete van den speelres'³⁸.

Het is jammer dat die geoorloofde plaetsen niet nader zijn aangeduid. In Leiden was het spel toegelaten op 'beheynde werven'⁶⁰, maar verder werd van overheidswegen geen suggestie gedaan waar men het spel dan wel binnen de jurisdictie van de stad mocht spelen.

Dat er voldoende colf gespeeld werd om ook aan ambachtslieden in de 15de eeuw een bestaan te verschaffen kan in Middelburg worden geconstateerd. Op 11 maart 1437 besluit Wet en raad van Middelburg dat 'Jan die balmakere' die het huis 'in den Hasert', eigendom van de markies van Veere, had gehuurd 'ende aldair caetspel ende ander quade vergaringe houdt' niet valt onder de accijnsvrijdom die de markies zelf genoot⁷².

De ordonnantie op het Sint Nicolaas- of kramersgilde van die stad van 22 december 1474 bepaalt dat poorters of poorteressen die colven en ballen verkopen onder dit gilde zullen vallen voorzover het gaat om 'meer dan hij oft zij zelve binnen haeren huysen maecken'⁷⁵.

De 16de eeuw, groei en verbreiding

Aan het begin van de 16de eeuw stuiten wij op de eerste afbeeldingen van het spel. Misschien is deze constatering niet helemaal eerlijk, omdat er een man met een stok naar een bal slaande te vinden is in het glas-in-lood raam, bekend als het 'Crécy' raam, in de kathedraal van Glouchester (zie afb. in kleur). Hoewel de man de karakteristieke stand van een colfer heeft is de bal te groot voor colf en de stok te grof. Het raam, dat daar omstreeks 1350 is aangebracht, dient ter herinnering aan de uit die buurt gevallen mannen in de slag van Crécy (1346) en het beleg van Calais (1347). Het gaat hier vermoedelijk om een 'chouleur' die zij in Frankrijk hadden gezien. Ook in andere medaillons in hetzelfde raam vindt men voorstellingen uit Frankrijk. Keren wij dus terug naar 1500. Omstreeks die tijd werd het gebruikelijk om de randen van getijdenboeken en missalen bestemd voor deftige personages te

illustreeren met profane voorstellingen van allerlei aard. In dergelijke rand-illuminaties treffen wij voor het eerst golfspelers aan. In een zeer fraai getijdenboek in het British Museum te Londen (zie afb. in kleur) vinden wij een gezelschap van 4 golfers met, zo te zien, ijzeren stokken met houten stelen, bezig met vier ballen rondom een putje in de grond. Drie van de ballen zijn bruin (hout) terwijl er één wit is (leer, met haren vulling?). De voorstelling in de andere gebedenboeken is van soortgelijke aard doch vaak niet zo duidelijk te onderscheiden. Tegen het midden van de eeuw vindt men spelers op voorstellingen die verband houden met de winter. Een enkele keer ook in een ander seizoen. Op een schilderij van een anonieme meester voorstellende het kasteel te Egmond en daterende van omstreeks 1560 is het duidelijk zomer. Tegen het einde van de eeuw begint een serie bijzonder aantrekkelijke kinderportretten van diverse kunstenaars te ontstaan. Deze kinderen, in leeftijd variërende van 2 tot 12 jaar hebben dan zeer fraai vervaardigde stokken en ballen in de hand. Het eerste in de rij dateert van 1587, was vermoedelijk van Jacob Willemsz. Delff I, en stelt Hugo Grotius voor, oud 4 jaren, met een golfstok in zijn rechterhand en een leren bal aan zijn voeten^v. Het schilderij zelf is helaas verdwenen. Er resteert een potloodschets. Men vraagt zich wel eens af waarom er in die tijd slechts jongeren met golfattributen worden geschilderd. Te bedenken ware dat deze schilderijen midden in de 80-jarige oorlog zijn ontstaan. Het was voor mannen erg kinderachtig zich in zulk een tijd met spel materiaal te laten afbeelden. Men ziet men dan ook geportretteerd als krijgshaftige militairen of peinzende kooplieden bezig met de zo belangrijke economische oorlogsvoering. 's Winters op het ijs ziet men evenwel ook volwassenen met golf bezig. In dat seizoen stond de oorlogsvoering praktisch stil en kon men zich dus rustig met zijn favoriete spel laten afbeelden. De 16de eeuw vertoont een duidelijke spreiding van het colf. Buiten Holland vinden we het in Friesland (Leeuwarden en Dokkum)^{65, 66} en voorts te Kampen⁵⁶. Opvallend is dat het vrijwel altijd handels- en havensteden zijn waar het spel heengaat. Zeelieden hebben daar hun aandeel in gehad. In Dokkum⁶⁶ worden schippers specifiek als één der categorieën spelers genoemd. Binnen de graafschap Holland treedt een sterke verdichting van het spel op. Bij de beschouwing

Glas-in-lood rondeel met een
'chouleur' (?) in het Cr cy-raam
in de kathedraal te Gloucester
Engeland
ca. 1350

van keuren zijn overigens renovaties en kleine amplities buiten beschouwing gelaten aangezien er anders een eindeloze herhaling van feiten zou optreden. Wel wijzen deze er op dat het optreden tegen het spel binnen de steden weinig succes had. Sommige steden trachten met andere methodes succes te bereiken. In Veere worden bijvoorbeeld naast de opgelegde boete ook de colven verbeurd verklaard ⁹⁷. Slechts Schiedam stelt zich wat positief op; bij een ordonnantie van omstreeks 1550 wordt bepaald dat 'die cloters' op 'die Aerden Lange Vest van der molen totter brugge toe' zullen mogen spelen zonder te worden tegengehouden ⁸⁷.

De Reformatie doet haar invloed gelden. Juist als de machtige abt Hendrik van Kessel van het Bonifatius Klooster te Dokkum aanstalten maakt de magistraat van Dokkum voor het Hof van Friesland te Leeuwarden te dagen, aangezien zij 'onwillich ende in gebreke' waren gebleven op zijn herhaalde verzoeken het colfspel en het kaatsen op de terreinen van het klooster te verbieden verliest hij zijn positie ⁶⁶. Elders, in Schiedam ⁸⁸ en Woerden ⁹⁹ wordt het spelen tijdens de preek verboden. Was het eerder verboden in de buurt van de kerk vanwege de herrie en de schade, thans stelt men zich op het standpunt dat de spelers er beter

aan zouden doen de preek aan te horen.

De toename van de beoefening brengt ook vraag naar stokken en ballen met zich mee. Omstreeks 1520 krijgt de Kolfmakerssteeg te Leiden haar naam, die zij trouwens ook vandaag nog heeft. We vinden hier de aanvang van een ambacht dat in Leiden een grote vlucht heeft genomen en later tot vorming van een kolfmakersgilde aanleiding zal geven. Nog omstreeks 1800 stond op een luifel in de Kolfmakerssteeg 'Looft God bovenal, hier verkoopt men stok en bal'. Te Leeuwarden worden in het burgerboek twee colfmakers vermeld en ook te Amsterdam vinden we er in 1585 een. Buiten Leiden zijn het echter slechts incidentele vermeldingen.

Wat de fabricage van ballen betreft vinden wij drie duidelijke centra: West-Brabant, Delft en Goirle.

Daarnaast zijn er een aantal ballenmakers te Amsterdam die echter in die grote stad minder gemakkelijk te localiseren zijn dan in de andere twee plaatsen.

In 1552 verschijnt te Goirle de eerste 'balmaeker' in de documenten ⁴⁸. Het zullen er toen wel al meer geweest zijn. Het gehele dorp Goirle is van toen af tot 1850 één groot centrum van ballenproductie geworden, zozeer dat de bewoners van Goirle ook vandaag nog in hun omgeving de bijnaam van 'Ballefrutters' dragen. Men make zich van hun produktie geen te geringe voorstelling. De kleine witte leren bal die voor het colfspel en het kaatspel werd benodigd was vervaardigd van 'bazaan', zacht wit schapenleer. Hij bestond uit vier of zes segmenten die met pekdraad aaneenge-naaid werden op een opening na (de 'mond'). Vervolgens werd de bal binnenste buiten gekeerd en gevuld met gewassen koeien- of kalfshaar. Wanneer men er men een priem geen haar meer bij kon krijgen werd de mond tenslotte van buiten dichtgenaaid. Later vindt men ballen van twee segmenten en zelfs van   n.

Er worden ook andere vulmaterialen gebruikt: veren, run, sajete enz., maar het kalfshaar heeft zich tot op de huidige dag gehandhaafd. In Friesland zijn er thans nog enige balmakers die op die manier de kaatsers van hun onmisbaarste spelmateriaal voorzien. Het maken van één bal vergt ongeveer een uur.

Als Sebastiaan van Warendorp, legeraanvoerder van de hertog van Parma in 1588 voor Tilburg verschijnt en dit dorp een brandschatting oplegt van 12.000 kaatsballen wenden de Tilburgers zich in hun benauwenis

Plaatsen waar colfstokken werden vervaardigd.

Colfmakers

1474 Middelburg
verkoop van colven voorzover niet zelf gemaakt valt onder het St. Nicolaas- of Kramers-gilde

ca. 1520 Leiden
krijgt de Colfmakerssteeg haar naam, nog omstreeks 1800 stond hier op een gevel 'Looft God boven al, Hier verkoopt men stok en bal'

1540/44 Leeuwarden
is er sprake van 'Evert Direx, colffmaker' geboren te Jorwerd en 'Jan Claeszoen, colffmaker' van Cornyum

1585 Amsterdam
'Claes Dirxsz, colffmaker'

1634 Amsterdam
1 colvenmaker

1646 Amsterdam
1 colvenmaker

ca. 1650 Haarlem
aan de Zijlweg buiten de Zijlpoort woont een colffmaker met op de luifel van zijn huis:

Hier maakt men kolven puik en eël.

Kolft men met plezier, zonder krakeel.

Maakt men een pintje of een vaan,

Maar laat den boer zijn rapen staan.

Al is de winter koud en fel,

Wij slaan de bal alevanwel.

1659 Leiden

Thijs Pietersz Groenendaal en Aert de Noorlander verzoeken namens de colfmakers opneming in het Stoelmakers- en Wiel-draaiers Gilde en om bescherming tegen de concurrentie ten plattenlande

1655 Amsterdam

1 colvenmaker

tot hun bureu te Goirle. Er wordt snel verzameld wat men zo in het dorp gereed heeft: 6500 ballen! Dit geeft wel een indruk van de toen daar reeds bestaande productie. Er was te Goirle ook een leerlingenstelsel. In 1560 laat de meester-balmaker Frans Peterssen een vervolging instellen tegen zijn voormalige leerling Jan Cornelis Geryts Hermanssen die hem de bedongen 2 Rijnse Gulden voor zijn leerlingenschap niet heeft betaald, en dat nog wel terwijl zijn meester hem 'gewas-schen ende gewrongen ende pottage gegeven heeft' 48. Er zijn aanwijzingen dat Goirlese ballenmakers naar elders zijn getrokken en daar hun vak hebben uitgeoefend, zo te Rotterdam en te Delft. Het kan wel zijn dat dit het begin van de Delftse ballenindustrie is geweest. Verkoop van de Generaliteitslanden naar Holland en Zeeland was niet eenvoudig. Er waren alle mogelijke tollens en protectie-regelingen. Dit zal ook wel hebben bijgedragen tot vestiging in de buurt van de afnemers. Hoe dit zij, in 1586 zien wij een eerste keur te Delft over 'ballemaekers'. Aangezien zij met het wassen van 'het haar dyenende tot de ballen' de stadswateren 'in-festeren en bederven' en 'onreynichhheit en putrefactie' kunnen veroorzaken worden zij aangewezen dat verder maar te doen in de vaart buiten de stad genaamd Korstangien achter het pesthuis (daar deed die putrefactie er blijkbaar niet meer zoveel toe! 40. De ballenmakers in Amsterdam waren trouwens gevestigd aan het St. Margietenpad buiten de wallen (thans Elandsgracht) en dat zal wel om dezelfde reden geweest zijn. De haren zaten in eerste aanleg vol met mest en de wasserij was dus een wat onfris gebeuren. De ballemakers te Delft verenigden zich al snel in het St. Michiels-gilde. Dit omvatte ballenmakers en knopenmakers (knopen waren ook vaak gevuld met haar). Hoewel de, gelukkig bewaarde, gildebrieven van het St. Michielsgilde te Delft uit de 17de eeuw dateren, doet de naam vermoeden dat het gilde reeds voor de Reformatie bestond 44.

De 17de eeuw, het hoogtepunt

In de loop van de 17de eeuw bereikt het spel zijn absolute hoogtepunt. Steeds meer wordt het in plaatsen binnen en buiten Holland, Zeeland en Utrecht aangetroffen (zie overzichtskaart). Ook binnen de oude ontwikkelingsgebieden komen meer plaatsen van beoefening voor. Het blijve de schrijver bespaard de lezer een eindeloze opsomming te geven van de vele keuren die er op betrekking hebben. Het spel wordt in die tijd ook naar het buitenland meegenomen. In 1622 maakt Cornelis Poelenburgh, die dan als zoveel andere Nederlandse schilders een tijd deel uitmaakt van de 'schildersbent' te Rome een pentekening van twee mannen in uiterst vaderlandse costuums die hun geliefde spel tussen de ruïnes van Rome aan het beoefenen zijn. De kans is vrij groot dat dit zijn vrienden en vakgenoten Paul Brill en Bartholomeus Breenberg zijn, waarmee hij daar veel samen was. Zelfs de 'Kleine Banck van Justitie voor Fort Orange en het dorp Beverwijk' in Nieuw Nederland (thans Albany, de

In Roomen (detail)
Cornelis Poelenburgh (ca.
1586-1667)
1622
Pentekening
18,7 x 3115 cm (gehele tekening).
Rijksprentenkabinet, Amsterdam. Inv.nr. A 24

Waarschijnlijk zijn dit Bartholomeus Breenberg (links) en Paul Brill (rechts).

Studie van colfspelers
Lambert Lombard (Luik
1505-1566)
ca. 1550
Pentekening
19,8 x 28,9 cm
Musée de l'Art Wallon, Luik.
Inv.nr. 2138
Waarschijnlijk een schets uit zijn Antwerpse tijd.

hoofdstad van de staat New York in de Verenigde Staten) ziet zich in 1659 genoodzaakt een keur voor dit fort en het er omheen liggende dorp uit te vaardigen, waarbij het colfspel wordt verboden langs de straten (op een boete van 25 gulden). De redenen zijn precies dezelfde als in het vaderland: schade aan de ruiten der huizen, kans op verwonden van niet-spelers en onvrij geworden straten w.

Bij een aantal steden worden malie-banen aangelegd: 1609 Den Haag, lengte 1073 m. (Daarnaast had men daar ook nog een Malie-veld aangelegd);

1637 Leiden, lengte 696 m;

1637 Utrecht, lengte 752 m;

1651 Amsterdam, lengte 650 m.

Een malie-baan bestond uit een lange, aan weerszijden met lage houten schotten begrensde, baan met aan beide einden een fraaie paal waarachter een hoger schot (het 'rabat'). Precies in het midden van de baan bevond zich een ijzeren poortje de 'passe' waardoor de bal diende te worden gespeeld alvorens de paal te bereiken K. CC. LL. Er werd dan van paal naar paal – en terug – gespeeld met houten ballen en flexibele houten hamers. Ik meen op goede gronden te kunnen stellen dat er niet zo erg veel malie op die banen gespeeld is maar des te meer colf.

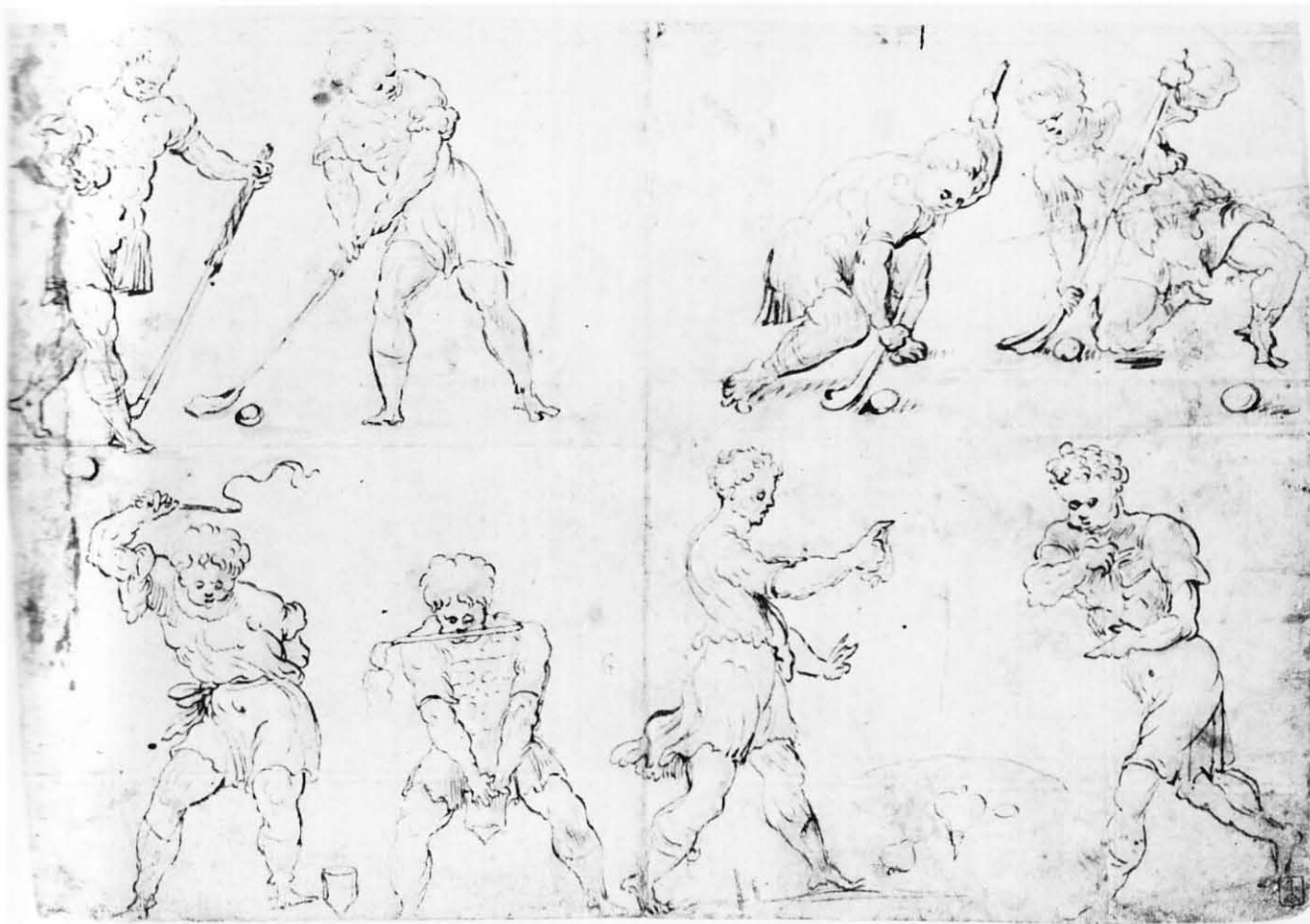
De in 1637 te Leiden gezamenlijk door de curatoren van de universiteit en burgemeesters (die de baan ook samen hadden aangelegd) op 3 juni gepubliceerde 'Or-

donnantie op het spelen in de Palmmalie Baan' wijst al in die richting. Zij was overigens opgesteld volgens het model van een eerdere Haagse ordonnantie. Al bij de opening wordt bepaald (art. 7) dat op die baan geen colf mag worden gespeeld. Art. 4 bepaalt voorts dat men zijn bal 'op de gelijke gront' moet laten liggen 'sonder deselve op hoopjes te setten'. Dit laatste had met malie niets te maken maar des te meer met colf! De malie-meester zal wel meer geïnteresseerd zijn geweest in de gebruiksgelden dan in de boetes. In ieder geval bestaan er een groot aantal 17de eeuwse tegels waarop men spelers met duidelijk colf-gereedschap afgebeeld ziet naast een even duidelijke 'passe' op het midden van de malie-baan. Het zal de magistraten wel wat waard geweest zijn om door middel van deze, voor de wallen gelegen, 'kunst-straten' de colfers enigszins uit de stad te krijgen.

In Haarlem wordt in het begin van de 17de eeuw een 'colf velt' in gebruik genomen aan de noordzijde van de stad tussen de Kruisweg en de Jansweg, dat evenwel bij een uitleg in de tweede helft van de 17de eeuw weer verdwijnt. Uit het Keurboek van Naarden van 1623 blijkt ook daar van het bestaan van een colf-baan al zal het feit dat men er ook de dode beesten begroef⁸³ wel niet tot de aantrekkingskracht op de spelers hebben bijgedragen.

Men ziet het, veel steden trachtten er het beste van te maken door in enige vorm ruimte beschikbaar te stellen buiten de wallen, waar de spelers dan ook een zekere bescherming genoten door bepalingen tegen niet-spelers die er doorheen liepen, op gingen zitten etc. etc. Met inbegrip van de malie-banen waren er in de 17de eeuw 7 Hollandse steden die voorzieningen hadden getroffen nl. Amsterdam, Delft, Haarlem, 's-Gravenhage, Leiden, Naarden en Schiedam. Daarnaast was er dan de malie-baan te Utrecht waarvan al eerder de lof is gezongen.

Al dit enthousiasme leidde uiteraard ook tot grotere vraag naar ballen en stokken. Met uitzondering van een enkele balmaker te Rotterdam (afkomstig uit Goirle) zijn er maar vijf plaatsen waar het maken van ballen aanzienlijke omvang aanneemt: Bergen op Zoom, Steenberg, Goirle, Delft en Amsterdam. Over Goirle is reeds eerder iets geschreven. In de 17de eeuw bereikt de produktie hier haar hoogste punt. Illustratief voor de produktiecapaciteit van de balmakers is

een verklaring van drie balmakers, Hendrick Gerit Michiels, Jan Janssoon van de Loo en Goossen Aerts uit 1631, dat zij aan Bartholomeus Jan Joachimss., voerman uit Tilburg, 17.700 ballen hebben meegegeven naar Maastricht, teneinde die daar voor hen te verkopen (vermoedelijk gingen die naar de kaatsbanen in Frankrijk) en dat zij die ballen zelf met hun knechten hebben vervaardigd ⁴⁸. In een in het Gemeentearchief van Tilburg aanwezige inwonerslijst van Goirle uit 1665 komen 24 meester-balmakers voor.

Dat er verband bestaat tussen de balmakers te Delft en Goirle blijkt bijvoorbeeld uit een acte te Hilvarenbeek uit 1656 die Jan Peter Otten, balmaker te Delft, geboortig van Goirle vermeldt ⁴⁶. Pogingen tot het stichten van een gilde te Goirle zijn nooit goed gelukt. Men produceerde daar individueel en verkocht de produktie bij voorkeur aan eveneens te Goirle gevestigde handelaren die voor de verkoop en export uit Brabant zorgden.

Te Delft was dat anders. Daar bestond het St. Michiels- of slagballemakers-gilde, waarin ook de knopmakers waren ondergebracht. Reeds bij een ordonnantie van 1626 van schout en schepenen van Delft wordt het aantal leerlingen per meester teruggebracht

tot één ⁴⁴. Hoewel van de afzetgebieden van de ballemakers niet veel bekend is, is het wel aannemelijk dat een gedeelte van de produktie van Delft en/of Goirle in Schotland terecht is gekomen.

In een acte van 31 december 1669 voor schepenen van Tilburg en Goirle sluiten Gijsbrecht Janssen Velsen en Roelandus van Edenburch, burgers van Delft een overeenkomst voor 10 jaar met 9 meester-balmakers te Goirle voor afname van hun gehele produktie. De acte bevat tal van bijzonderheden. Onder meer blijkt de leertijd in het vak 2 jaar te bedragen. In Delft is dat 3 jaar ^{44, 48}.

Richten wij thans onze aandacht op de West-Brabantse ballenproduktie. Hoewel, voorzover dit althans uit de archieven is te constateren, in Bergen op Zoom geen colf is gespeeld, nam deze stad ten aanzien van de ballen een zeer belangrijke plaats in. Er waren daar reeds vroeg ballemakers gevestigd, doch veel zijn er dit niet geweest. Veel belangrijker was de handel in ballen. Reeds in 1461 bepaalde de magistraat van Bergen op Zoom dat de handelaren in ballen zich met hun handelswaar tijdens de weekmarkt hadden op te stellen langs de 'Grebbe' vanaf de brug voor het huis van 'Meester Arent' tot aan een zekere verderop staande

Plaatsen waar colfballen werden vervaardigd en de exportcentra.

Balmakers

1428 Bergen op Zoom

op 26 november wordt Cornelis Boele ingeschreven in het Poortersboek als balmaker

1437 Middelburg

is er sprake van 'Jan die Balmakere'

1461 Bergen op Zoom

3 november, ordonnantie inzake de opstelling van de bal-lieden met hun ballen op de weekmarkt langs de Grebbe van voor meester Arents Goes huis tot aan de 'heymelijkheid'

1472 Bergen op Zoom

2 augustus, ordonnantie op de maximum prijs van ballen

1474 Middelburg

fabricage van- en handel in ballen en colven valt onder het St. Nicolaas- of Kramers-Gilde

1476 Bergen op Zoom

11 oktober, Jacob de balmaker staat borg voor de inschrijving van een wever als poorter

1485 Bergen op Zoom

tot 1521 komen verdere 6 balmakers voor in de poorterboeken

1502 Bergen op Zoom

9 mei, Cornelis Janss, timmerman verkoopt 40.000 ballen aan Claus Laureys, koopman en belooft hem deze te leveren 'in deze tegenwoordige Sintemerct'

1506 Steenbergen

6 juni, blijkt (te Bergen op Zoom) dat Jan van Stapele, kleermaker eerder ballen gekocht heeft van de weduwe Catlijne Aerntsdochter

1517 Steenbergen

16 januari, Mercelis Willemsz, balmaker van Steenbergen wordt ingeschreven als poorter van Bergen op Zoom

1518 Bergen op Zoom

5 maart, Cornelis Willemsz, cordewage en cruyder belooft aan Jacob Laureys, balmaker 300 min 25 ballen te leveren vóór de 'dach van de generaalder processie'

1524 Steenbergen

een man uit Steenbergen koopt op de Paasmarkt te Bergen op Zoom 3000 pond 'balhaers' (voldoende voor ca. 40.000 ballen) en had nog meer willen kopen

1543 Amsterdam

is er sprake van 'Cornelis, balmaker'

1552 Goirle

is er sprake van 'Laureys, die balmaker'

1553 Goirle

'Antonis Aerdtzen de balmaker'

1560 Goirle

Frans Petersen, Mr. Balmaker' en 'Jan Cornelis Geryts Her-

mansen' leerling

1567 Amsterdam

'Govert Aertszoon, balmaker' en 'Jacob Peterszoon, balmaecker'

1583 Amsterdam

tot 1601 komen in de ondertrouwregisters 16 balmakers voor

1585 Amsterdam

'Jacob Meynertz, ballemaker'

1586 Delft

keur op het wassen van haar door de ballemakers Sebastiaan van Warendorp, legeraanvoerder van Parma legt Tilburg een brandschatting op van 12.000 ballen, de lopende voorraad in Goirle blijkt 6000 ballen te zijn

1610 Amsterdam

ballemakers blijken gevestigd te zijn aan het Sint Margrietepad buiten de wallen (thans: Elandsgracht)

1617 Rotterdam

is er sprake van Antonis Wouterszoon, balmaker uit Goirle en Jan Adriaanszoon Verschueren, balmaker

1626 Delft

keur inzake beperking van het aantal leerlingen in het St. Mi-

'heymelicheit' (openbaar toilet). Deden ze elders zaken dan verbeurden ze 16 groten. Bergen op Zoom bezat naast een actieve weekmarkt, die meer voorzag in plaatselijke behoeften, twee jaarmarkten die internationale faam genoten. Naast het omvangrijke archief van Bergen op Zoom zijn bovendien veel gegevens bewaard gebleven van de Tol van Iersekeroord, ook wel de 'Grote Zeeuwse Tol' geheten ^{BB}. Deze tol was een heffing op alle goederen en schepen die de Ooster- en Wester-Schelde op en af voeren en had afgezien van drijvende tollenaars een aantal vaste tolhuizen (o.a. te Bergen op Zoom, Kats, Middelburg en Antwerpen). Na de 'Koude Markt' van 1486 zeilde het schip van Per Bolle uit met een aantal duidelijk Engelse en Schotse kooplieden aan boord. Onder hen was Ritsaert Clays (Richard Clay?) die 6 groten tol betaalde voor de export van één vat ballen. Na de daarop volgende

Portret van Maurits de Héraugières, oud twee jaar (1595)

Adriaen van der Linde (geb.

Brugge 1609)

Olieverf op paneel

85 x 66 cm

Particuliere collectie

chiels- of ballen en knopenmakers Gilde. Leertijd: 3 jaar. Amptiatie in 1650

1631 Goirle

3 balmakers hebben met hun gezinnen en leerlingen 17.700 ballen gemaakt voor verkoop in Maastricht

1634 Amsterdam

1 balmaker

1656 Delft

'Jan Peter Otten, balmaker' uit Goirle

1665 Goirle

lijst van 24 balmakers en enige balnaaiesters

1669 Goirle/Delft

contract tussen twee Delftenaren (Gijsbrecht Janssen Velsen en Roelandus van Edenburgh, notaris door bemiddeling van Michiel Janssen Velsen wonende te Delft doch geboren te Goirle als factor(makelaar) met 11 meester balmakers te Goirle over de afname van hun gehele productie gedurende 10 jaar. De leertijd in Goirle was op dat moment 2 jaar

A. J. 595.

ATV. 2

Tazza met voorstelling van de winter
Adam van Vianen (1569-1627)
1627
Vergulde zilver
Hoogte 17 cm, diameter 18,5
cm
Centraal Museum, Utrecht
Inv.nr. 19505

Op de sokkel van de tazza is
een man afgebeeld met een colf-
stok en bal.

Paaschmarkt van 1487 voer Hanne Maes uit met een schip vol Engelsen en Schotten waaronder Jan Berke (John Berwick?), Thomas Wynans (Winants?)man die 16 groten betaalde voor '2 pype (grote vaten) ballen'. Helaas zijn niet altijd de exporteurs vermeld, maar in 1494 werden 6 vaten ballen uitgevoerd, in 1495 2 vaten en in 1496 5 vaten. Toen Karel V in 1519 de tarieven voor de tol opnieuw vastlegde – en gedeeltelijk verlaagde – stond in de enorme lijst van goederen vermeld: 'Ballen, caetsballen, een smal tonne . . . 2 gr.' BB.

Ook de Registers van Procuratien en Certificatien van de stad geven een indruk van de omvang van de handel in ballen. In 1502 is er sprake van een koop en verkoop van 40.000 ballen²³!

In 1524 kocht Melchior Claeszoen uit Steenberg in de herberg 'de Rode Toren' te Bergen op Zoom in één transactie 3000 pond balhaar van de balmaker Michiel Jacobszoen balmaker te Bergen op Zoom²⁶. Voldoende om 11 balmakers in Steenberg een heel jaar aan de gang te houden. En wel omdat hij het niet nodig vond om voor zo'n kleine hoeveelheid haar naar 's-Hertogenbosch te reizen, waar men dat haar normalerwijze kocht! Het klinkt wat opschepperig. Trouwens uit het verdere verhaal in de acte blijkt wel dat de heren nogal wat gedronken hadden in de herberg terwijl zij daar hun zaken zaten te doen. Deze acte is een van de vele die er op wijst dat er in Steenberg een vrij fors aantal balmakers zat. Helaas is daar in Steenberg zelf niets van terug te vinden. Uit de poorterboeken van Bergen op Zoom blijkt ook dat regelmatig inwoners van Steenberg met als beroep balmaker als poorter in Bergen op Zoom werden ingeschreven.

Waarschijnlijk een soort import van goedkope arbeidskrachten. Het zijn de exporten uit Bergen op Zoom en waarschijnlijk ook Delft (via Delfshaven) waar Jacobus VI van Schotland op doelt wanneer hij op 5 augustus 1618 een patent verleent aan James Melvill en William Berwick (een nazaat van de exporteur uit 1487?) voor het alleenrecht tot het vervaardigen en importeren van colfballen in Schotland omdat: 'no small quantitie of gold and siluer is transported zeirlie out of His Hienes kingdome of Scotland for bying of golf ballis' (Edinburgh, Registrum Secreti Sigilli, Lib. LXXXVIJ, fol. 169).

Nemen wij de produktie van ballen in alle Brabantse

centra en Delft bij elkaar in het midden van de 16de eeuw dan blijven wij met omstreeks 400.000 ballen per jaar aan de veilige kant van een schatting. Dit dan voor colven en kaatsen gezamenlijk.

Die witte leren ballen, gevuld met gewassen koeienhaar, hebben een grote plaats ingenomen. Later is er ook sprake van andere vulmaterialen als sajete en veren A. F. G.

Ook thans worden in Friesland voor de tegenwoordige kaatsers nog precies diezelfde leren ballen met harenvulling gemaakt. Zelfs de segmenten waaruit de ballen zijn opgebouwd zijn in vier eeuwen niet veranderd. Bij bestudering van het iconografische materiaal blijkt dat er vier verschillende manieren waren waarop men die ballen in elkaar kon zetten. Naast deze fraaie produkten is eeuwenlang ook de houten bal in gebruik gebleven. Op de tentoonstelling is een Amsterdams exemplaar aanwezig uit 1589 (cat.nr. 29) en in 1642 is in Antwerpen nog sprake van houten ballen¹⁶. Ook op schilderijen uit die tijd zijn ze nog wel te zien. Ze waren veel goedkoper.

Over de Amsterdamse ballenmakers is weinig meer bekend dan dat zij eerst binnen de stad en later aan het St. Margrietepad, liggende buiten de wallen (thans: Elandsgracht) gevestigd waren. Dit zal verband hebben gehouden met de noodzaak van het wassen van het koeienhaar hetgeen, zoals wij reeds te Delft zagen, niet bepaald bijdroeg tot het schoonhouden van de stadswateren. Wellicht was het ook praktisch voor de colfers die buiten de wallen speelden. Men had de leveranciers dan vlak bij de hand. Dát er in Amsterdam buiten de wallen is gespeeld blijkt uit tal van schilderijen uit de 17de eeuw.

Over de gebruikte 'colven' is veel minder bekend. Het is de schrijver, ondanks naargeestig speuren, niet ge-

Colvers op het ijs
Gerard ter Borch Jr.
(1617-1681)
ca. 1640
Tekening
16,5 x 20,8 cm
Rijksprentenkabinet, Amsterdam, Inv.nr. A 794

Twee spelers bij een paaltje,
waarvan één knielend aan slag
met zijn hoed onder de knie met
het oog op de koude.

lukt ook maar één enkel onbeschadigd exemplaar, van de vele duizenden die er geweest moeten zijn, te vinden. Slechts het Historisch Museum te Amsterdam bezit enkele te Amsterdam opgegraven koppen van stokken (lood) en ook in particuliere collecties bevinden zich er enkele van dergelijke koppen (zie cat.nr. 23, 24).

In het keurboek van Zierikzee van 1429 wordt reeds gesproken van 'colven, die voren verlood of verijsert sijn' 101. Ook een Goudse keur van 1488 spreekt van 'mit loden colven slaen mit slachballen' 49. De stokken met een loden of ijzeren kop waren dus al vroeg populair. Toch ben ik geneigd de eerste colven als zijnde geheel van hout gemaakt aan te nemen. Ook in de 17de eeuw waren nog geheel houten stokken in gebruik. Six beschrijft deze als te zijn gemaakt van palmhout 'drie vingers breed, één dik'. Hij noemt dit een 'Schotse kliek' a. De veronderstelling dat deze uit Schotland werden geïmporteerd ligt voor de hand. De ordonnantie te Middelburg van 22 december 1474 spreekt reeds van meer colven of ballen dan men thuis gemaakt had 75. Wij mogen dus veronderstellen dat er daar toen reeds colven werden gemaakt. Verder vinden wij colfmakers vermeld te Amsterdam, Haarlem, Leeuwarden en Leiden.

In Leiden trachten de vervaardigers en handelaren in stokken in 1659 opneming te verkrijgen in het Stoel-

draaiers- en Wielmakers Gilde. Dit lukt evenwel niet 63. Op 29 januari 1660 wordt dan echter een colfmakers-gilde opgericht 64. De meester-proef bestond uit het maken van 'een kolff uit rou hout, mitsgaders een vorm daer de kolff mede omgoten sal werden'. In de gilde-brief is ook sprake van colfmakers en colfverkopers 'ten plattenlande wonende' waaruit blijkt dat de produktie ook in de omgeving plaatsvond. Deze lieden werden overigens in Leiden geweerd. Bepaald werd ook dat de stokken zouden worden gemerkt door de meester die ze gemaakt had en dat stokken, uit andere steden ingevoerd, dienden te zijn gemerkt door de meester die ze gemaakt had alsmede met het stadsmerk van de stad waar ze vandaan kwamen. Slechts op de ene kop van een stok die te Haarlem werd opgegraven komt een dergelijk stempel op de slagzijde van de kop voor (cat.nr. 24). Het stads-merk is helaas onleesbaar, het merk van de colf-maker is een duidelijke letter D. Tenslotte dan het spel zelf. Dat men speelde met twee personen en met vier personen, in het laatste geval met twee ballen die de spelers om en om sloegen dan wel met vier ballen, één voor elke speler, is op veel schilderijen uit die tijd te zien. Meer informatie verschaft ons het kleine gedichtje van 1657 van J. Six vom Chandelier uit zijn bundel 'Poesy'. Op pagina 63 vinden wij:

's Amsterdammers Winter

*De kolver bindt zijn i-spoor aan,
Of heeft iets strams om op te staan,
Want 't gladde ijs, is 't onbesneeuwt,
Met effe soolen licht en spreeuwt,
En naa het looten van paartij,
Schrapstaande slaat sijn esp met blij
Verswaart of sijne schotse klik,
Van palm, dry vingers breed, een dik,
Met loot er in, de pennenbal
Van 't druifje onzichtbaar voor haar val,
Van ballemerkers opgemerkt,
Voorts kolvende aan een paal geperkt.
Of slaat om 't verdste, slach om slach,
Om witjes of een vaan in't lach,
Gekorven op een dunne tak,
Die ieder in't wambois stak,
Mids wie sijn kersf stok niet neemt waar,
Uit veugen sal voor allegaar. A*

P O È S Y

V A N

J. Six van Chandelier.

*Verdeelt in zes boeken, en eenige
op/schriften.*

ACADLYGD

Te AMSTERDAM,
door Joost Plum, Boekverkooper, op
den Dam, aka. 1657.

Naamen der zes boeken, &c.

*Beginnende elk boek, met het getal
der syde.*

Klinkdichten.	1.
Vyf gedichten.	51.
Spadichten.	109.
Dichtbosch, het eerste deel.	145.
Dichtbosch, het tweede deel.	293.
Dichtbosch, het derde deel.	507.
Op/schriften.	611.

P O È S Y

V A N

J. Six van Chandelier.

HET TWEDE BOEK.

Waar in

's Amsterdammers Winter.

Schetse van Venecie.

Afraadinge van Vrede met de teegen-
woordige Regeeringe van Engeland.

Gierigheits wooninge en gestaltenisse.

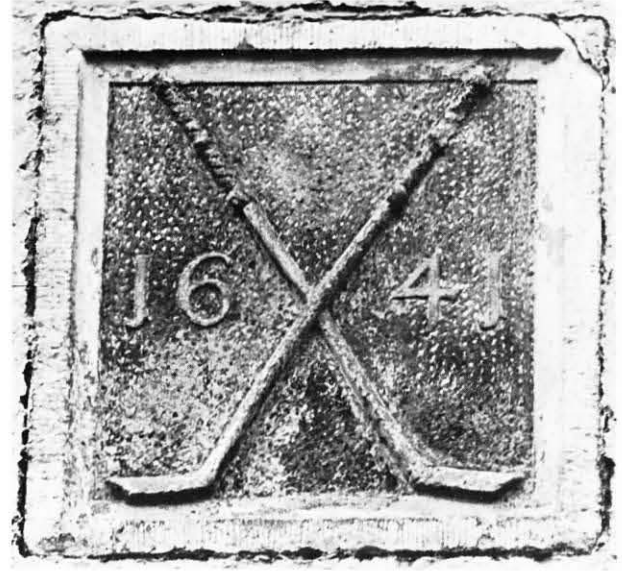
E N

Eklips of verduisteringe der Sonne.

63

Hoe meenigh hoofd, zoo meenigh spil:
Elks hair heeft een besondere krul.
Den hoop hoopt aan. Den ouderdom
Vermengt sich, onder al den drom.
Het zeedigh vrouwvolk woelt er mee.
Elk maakt sich in syn wapnen ree.
De schaatsen raaken aan de voet
Van meesters, en die leeren moct.
De kolver bindt syn yspoor aan,
Of heeft iet strams om op te staan,
Want 't glatte glas, is 't onbesneeuwte,
Met esse foelen lacht, en spreuwte,
En naa het looten van paarty,
Schrapstaande slaat syn esp, met bly
Verfwaart, of syne schotse klik,
Van palm, dry vingers breed, een dik,
Met loot der in, den Pennebal
Van 't druifje onzichtbaar voor haar val,
Van ballemerkers opgemerkt,
Voorts kolvende aan een paal geperkt.
Of slaat om 't verdste, slach om slach,
Om witjes, of een vaan in 't lach,
Gekorven op een dunnen tak,
Die ieder veur in 't wambais stak,
Mids wie syn kerfstok niet neemt waar,
Uitveegen zal voor allegaar.
Gins komt een sterck gevolghde Boer,
Volwinds, gereen, uit 't Vcener moer,
Ruigh om syn ongekeemde kin,
Met lange keegels ys er in,
Dat als een kraalbos, om het haar,
Gelaafich ramm'lend wiewauwt swaar,
Hy heeft een blaauwen raagbol op,
Van schaapen, als een tweede kop.
Hy houdt een bootshaak, op den nek,
En slingert fraai een staagen trek

Van

Een Haarlems gedichtje uit diezelfde tijd spreekt dan nog bij het soort partijen dat werd gespeeld over een 'pintje' of een 'vaan'.

Uit het gedichtje van Six en de beschouwing van de vele schilderijen juit de 17de eeuw valt ten aanzien van het colfspel het een en ander op te maken:

Er waren twee soorten spel nl.

1. naar vaste doelen, zij het vlaggen in gaten, palen of van te voren overeengekomen doelen ('witjes') voor het minste aantal slagen per doel.

2. om de grootst afgelegde afstand voor een vast aantal slagen.

Voorts werd er gespeeld door twee personen ieder met een eigen bal, door vier personen met twee ballen, verdeeld in twee partijen en om en om de bal slaande en tenslotte door vier personen met vier ballen, wederom ieder met een eigen bal.

Partijen werden geloot en de telling werd bijgehouden op een kerfstok. Niet bijhouden van de telling leidde tot diskwalificatie. Er werden 'ballemerkers' gebruikt, mannen of jongens die vooruit gingen om te zien waar de ballen terecht kwamen. (Wel een indicatie van de lengte van de slagen!) Al deze elementen vindt men in het hedendaagse golfspel nog geheel terug.

Er waren drie types stokken in gebruik, loden, ijzeren en geheel houten. Er bestonden drie soorten ballen, iepen- of beukenhouten, bazaar-leren gevuld met veren

en bazaar-leren gevuld met haar. Bij de afslag werd de bal op een hoopje zand gezet dan wel op een pen-netje.

Het einde van het colf-spel, 1700

Nadat het spel eeuwenlang zo immens populair was geweest verdwijnt het, vrijwel precies in 1700 ineens volledig. Een duidelijke verklaring daarvoor is niet te geven. Reeds kort daarna zocht een cultuurhistoricus als dr. Le Fracq van Berkey^H naar een verklaring, doch kan er geen andere voor vinden dan de 'vergetelheid'. 'Concorde nous guide' houdt er zich niet mee bezig. F. G. Jan ter Gouw^K schrijft het toe aan het populair worden van het biljart, de verfijning van de 18de eeuw en de daarmee gepaard gaande verwezenlijking. Waarschijnlijk is dit laatste nog de beste verklaring. Het spel werd in de buitenlucht beoefend, men werd er vuil bij. De 18de eeuwse kledij kon daar minder goed tegen dan die uit eerdere eeuwen. Hoe het zij het spel was in een oogwenk verdwenen. Het heeft trouwens maar een haar gescheeld of het zou in de gehele wereld verdwenen zijn. In tegenstelling met wat men vroeger veronderstelde hebben recente onderzoeken aangewezen dat het spel tot 1850 helemaal nooit populair is geweest in Schotland^{UU}.

Van 1750 tot 1800 bestonden er daar precies 6 golf-clubs die gedurende die tijd samen nooit meer dan on-

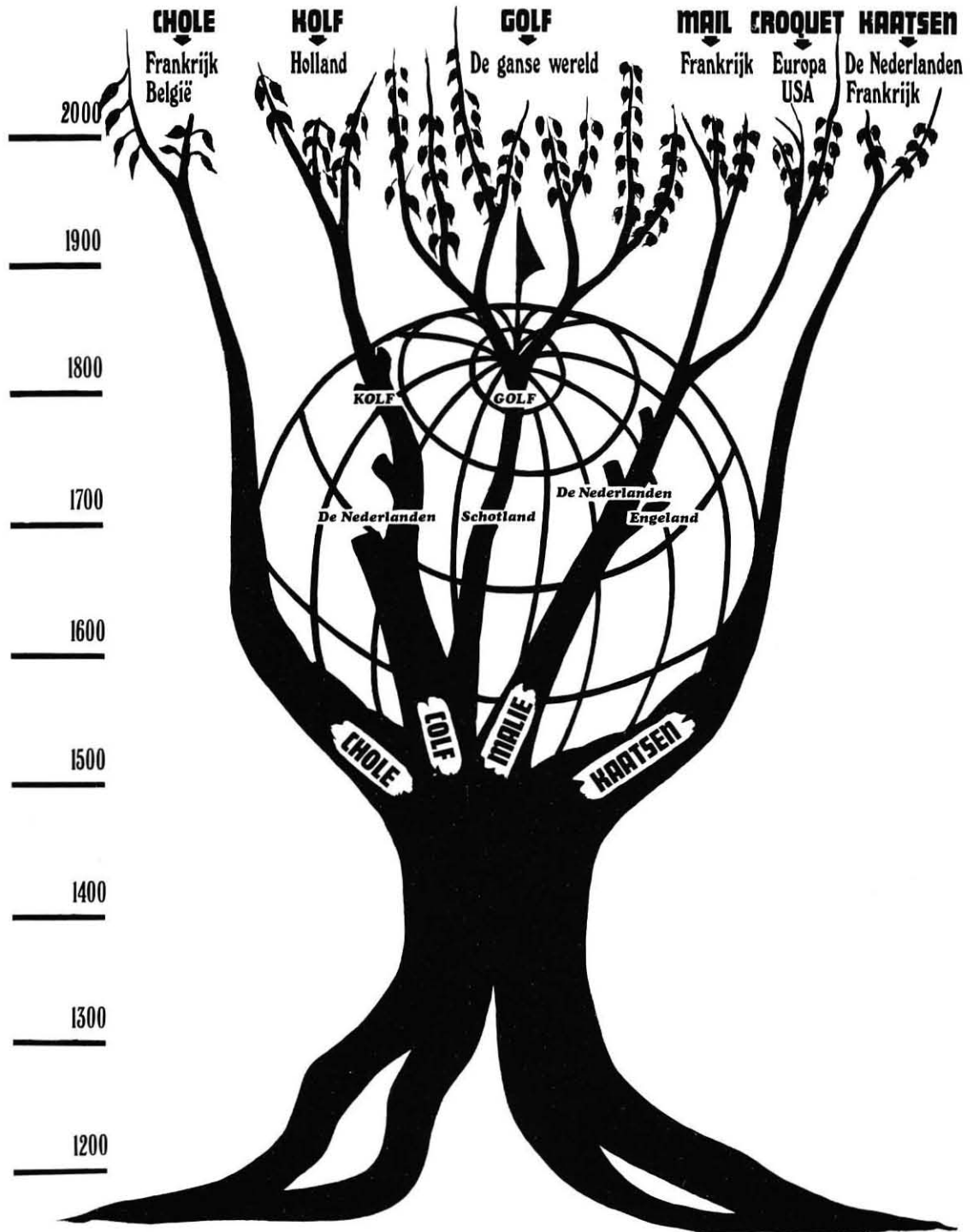

Majolica cartouche
Makkum, ca. 1800
54 x 45 cm
Particuliere collectie (cat.nr. 18)

De afbeelding is het spiegel-
beeld van:
Ijsgezicht met colvers bij Haar-
lem (1668)
Adriaen van de Velde
(1635-1672)
Olieverf op paneel
30,3 x 36,4 cm
National Gallery, Londen

Het Sint Nicolaasfeest
Jan Steen (1625-1679)
Olieverf op paneel
58,5 x 49 cm
Museum Boymans-van Beunin-
gen, Rotterdam. Inv.nr. 1826
Op dit detail toont het jongetje
vol trots zijn zojuist gekregen
colfstok.

geveer 500 spelers hebben omvat. Deze clubs zijn alle opgericht door vrijmetselaars die het spel een goede lichaamsvoeding vonden vóór de copieuze maaltijden die zij gewoon waren gezamenlijk te gebruiken. Dank zij deze zes clubs heeft het spel de ondergang overleefd. Het spel is in Schotland uitsluitend aan de Oostkust beoefend, dat was de zijde die de handel met de Lage Landen dreef, en is pas na 1850 aan de Westkust van Schotland terechtgekomen. Dient te worden geconstateerd dat Schotland het spel zijn tegenwoordige vorm en de daarbij behorende regels heeft gegeven en dat het in die vorm een onwaarschijnlijke groei over de gehele wereld heeft doorgemaakt in de 19de en 20ste eeuw. Thans is het met ruim 48¹/₂ miljoen geregistreerde beoefenaren (en vele miljoenen meer die nergens geregistreerd staan) 's werelds grootste sport. Aan het einde van de 19de eeuw kwam het ook in de Lage Landen terug (het eerst in Antwerpen en 's-Gravenhage) en begon een nieuwe bloei die thans in volle gang is.

Toch was het in 1700 niet helemaal afgelopen. Kort daarna ontwikkelde zich uit het oude spel een nieuwe 'mini'-vorm: kolf. Men bouwde een sterk verkorte malie-baan, met de traditionele twee palen aan beide einden doch zonder de 'passe' (het poortje) in het midden, bij de herbergen en begon het nieuwe spel erop te ontwikkelen. Deze inkortingen had uiteraard ook invloed op het te gebruiken spelmateriaal, de spelregels en de telling. Hiervoor zij verwezen naar het volgende artikel.

S.J.H. van Hengel

'Colver'

Rembrandt Harmensz. van Rijn
(1606-1669)

1654

Ets

9,5 x 14,3 cm

Rijksmuseum, Amsterdam.

Inv.nr. B 125/1

Dit is, ondanks de gangbare benaming van deze prent, geen colfspeler maar een beugelaar!

'Gezicht van de Colfbaan by het
Groote Huys op Zuydwind'
Aart Schouman (1710-1792)
's-Gravezande, 8 januari 1749
Tekening uit Album van jhr.
van Tets van Goudriaan, nr. 7
Particuliere collectie
Ook particulieren bouwden in de
18de eeuw kolfbanen in hun ei-
gen tuin, zoals hier te 's-Grave-
zande

De exacte oorsprong van het kolf-spel is even moeilijk te bepalen als die van het colf-spel, zij het dan dat deze binnen een kortere periode valt nl. tussen 1700 en 1730. In 1730 valt de oprichting van de nog bestaande Kolfclub 'Utrecht'. Oorspronkelijk lag de kolfbaan naast het St. Eloyen-Gasthuis achter de herberg 'de Hollandse Tuy' in de Boterstraat in Utrecht. Toen de herberg werd gesloten heeft men de baan eenvoudig aangesloten aan het belendende gasthuis waar hij ook thans nog ligt en in gebruik is. Hier hebben wij dus een vaste datum. Voor het overige dienen wij uit een aantal gegevens conclusies te trekken. De anonieme auteur die onder het motto 'Concorde nous guide' in 1769 en 1792 twee edities van de 'Verhandeling over

het kolven' F. G. het licht deed zien, helpt ons op dit punt ook niet verder. Te constateren valt dat alle kolfbanen altijd bij herbergen zijn aangelegd. Voorts dat zij naar vorm eenvoudig sterk ingekorte maliebannen zijn en tenslotte dat de kolf-regels zoals die in de boekjes van 'Concorde' voorkomen een duidelijke verwantheid met de regels van malie vertonen. Uiteraard zijn zij aangepast aan de kortere baan. Het meest wezenlijke verschil met malie is dat de bal via de paal ergens naar toe wordt geslagen in plaats van dat de paal het einddoel is. We moeten dus veronderstellen dat het spel in een herberg is bedacht, wellicht door een aantal colvers en een herbergier samen. De colvers, die hun oude spel niet helemaal wensten prijs te

Een vooroorlogse kolfwedstrijd op de kolfbaan van Lopik
 Archief Nederlandse Kolfbond, Hoorn

Kolfwedstrijd op het ijs te Krommenie op 27 januari 1897
 Archief Nederlandse Kolfbond, Hoorn

73 Kolven, populair spel uit de 18e eeuw

R E G L E M E N T O P H E T K O L F S P E E L,

ZOO ALS HETZELVE DOOR GEHEEL HET RIJK HEEN WORDT GESPEELD.

Verklaring van eenige woorden en spreekwijzen, bij het spel in gebruik.

- 1.) *Sireeje*: men verdoelt een spel in eenige deelen; doorgaans in 5; dus moet iemand even zoo veelmaal gewonnen hebben, zal hij het spel winnen: elk speldeel noemt men een *sireeje*.
- 2.) *Boven*, is de plaats in de baan alwaar men begint te spelen. — *Beneden of onder*, is het tegenover gezegen einde der baan.
- 3.) *Uitspelen*, is bij den aanvang van 't spel, of speldeel, den bal van boven naar beneden slaan.
- 4.) *Suival*, is een bal die op zijde, meet of minder achter of ook geheel achter het stuk ligt, en met welken echter het stuk geraakt moet worden, om hem tevens naar beneden te doen loopen. — Op die wijze een bal naar beneden te brengen noemt men *suivalen*.
- 5.) *Trekbal*, is een bal welke aangeleggen moet worden, zoo dat hij 't verst of verder dan een andere terug loopt. — Naar mate hij daartoe meer of minder gunstig ligt, noemt men hem, *goede of slechte trekbal*.
- 6.) *Trekken*, is het gemeld aanflaan, om den bal 't verst of verder dan een andere bal te doen terug loopen.
- 7.) *Er is nog, of geen land achter*: dit wordt gezegd wanneer een getrokken bal zoodanig komt te liggen, dat een volgende nog, of niet verder, kan komen.
- 8.) *Saas Nijven*: van dien een sireeje heeft verloren zegt men: *hij blijft slaan*.
- 9.) *Overbalven*, is wanneer iemand die, als men uitstekend met spelen, minder of 't minst heeft verloren, met een ander die meer of 't meest heeft verloren, naloekt, om 't geen beide zouden verloren hebben.
- 10.) *Geerten*, is bij aanhouding spel met een geweldigen slag den bal naar 't stuk drijven; dus in alle gevallen zonder voorzigtig overleg spelen.
- 11.) *Op zijn oude luijten spelen*: zoo noemt men het voorzigtig en met overleg spelen, met in achtneming van alles dat gedaan kan worden om het spel te winnen.
- 12.) *Partij*: elk spel noemt men partij; zoo zegt iemand die, bij voorbeeld, drie spelen heeft gewonnen: *Ik heb drie partijen gewonnen*. Wanneer er drie spelen gespeeld zijn, zegt men: *Wij hebben drie partijen gemaakt*.
- 13.) *Katjefrik*: men zegt van een speler dat hij *katjefrik* is, wanneer hij een spel verliest, zonder een eenig sireeje gewonnen te hebben.

- 14.) *Kolf aan 't stuk*, is als men, zijn bal slaande, zevens met den kolf het stuk raakt.
- 15.) *Maters spelen*, is als 4, 6 of 8 personen 't zamen spelen; 2, 3 of 4 van hun zijn en blijven dan boven, en de overige beneden, elk aldair zijn bal waarnemende. Men speelt dan ook met zoo vele ballen, 2, 3 of 4 maters zijn.
- 16.) *In gelag spelen*, is als 4, 5 of meer personen ieder voor zich zelve speelt, dat is, ieder met een bal, zoo dat hij den zelve moet naloopen, en nem onder en boven spelen.
- 17.) *Met ploegen keeren*: als een gezelschap uit vele personen bestaat, verdeelt het zich in twee of drie partijen, die men *ploegen* noemt: deze ploegen spelen beurtlings, ieder, naar onderling goedvinden, 2 of 3 of meer spelen na elkander.
- 18.) *De nader hebben*: dit wordt gezegd van den geen wiens bal, na 't uitspelen, beneden 't verst van het stuk ligt.
- 19.) *Op een goeden bal spelen*: dit doet de geen die niet het stuk tracht te raken, maar door matig nacht te slaan, zijn bal op eene plaats tracht te doen komen, gunstig voor den volgende slag, door hem zelve of door zijn maat te doen, om te trekken.
- 20.) *Bal opbreken*, doet de geen die zijnen bal opneemt, wanneer hij de bepaalde sireejes gemaakt, en dus voor 't onderhanden zijnde speldeel, afgestaan heeft.
- 21.) *Rabatteren*: is het schot boven en onder achter het stuk.
- 22.) *Rabatteren*, is als men den bal van achteren tegen het stuk slaat, zoo dat dezelve tegen het rabatteren, en daardoor vooruit komt.
- 23.) *Opfluiten*, is als eene partij aan 't spelen is, en een of meer personen verkiezen met deze te spelen verkiezende. Treft den geraken bal het stuk, zoo geldt dit bij den eigenaar des bals voor aangeleggen te hebben.
- 24.) *Straf kolven*: wordt gezegd, wanneer opgefluit is geworden, en de optuiter weder worden opgefluit 't zij door geheel vreemden, of door de geen die voor hem de baan hebben verlaten.

S P E E L W E T E N.

- ART. 1.) Den bal niet rakende, of slechts op den kop, zoo dat dezelve zich alleenlijk een weinig beweegt, geldt echter de slag.
- 2.) Maters spelende, en een bal niet over de helft van de baan gebragt hebbende, slaat de geen die den bal alzoo gebragt heeft, nogmaals; maar als de bal over de helft van de baan ligt, slaat de maat.
- 3.) Met 3 of 4 maters spelende, zijn de twee die met hunnen bal de sireejes gemaakt hebben er af, en de 3 laagst overblijvende maters spelen om de beslissing van 't spel.
- 4.) In gelag spelende, gaat ieder die de bedoongen sireejes gemaakt heeft af, en de twee overblijvende beslissen 't spel. Ieder toekent doorgaans op zijn kolf aan hoeveel sireejes hij gemaakt heeft.
- 5.) Verkiezen 6 of 7 personen gezelschappelijk te spelen, zoo spelen 5 van dezelve, en 1 of a rusten: in gevalle van 6, gaat die verliest af, en wordt vervangen door dien gerust heeft. Rusten 2, zoo gaat de verliezer af met den geen die na hem de minste sireejes heeft gemaakt, en de rustende vervangen hem.
- 6.) In gelag spelende zijn alle die bij het uitslaan het benedenstuk raken, er af, en tellen een sireeje. Is er slechts een die, uitslaande, het benedenstuk niet geraakt heeft, die verliest het sireeje.
- 7.) Alle bij 't uitslaan beneden mis geslagen hebbende, zoo blijft de geen die alleen aldaar, voor den tweeden slag, misflaan, slaan; en slaan 3 of 3 mis, die kolven door, terwijl zij die aangeleggen hebben er af zijn.
- 8.) Spelen slechts 2 of 3 personen 't zamen, zoo speelt men van beginne af aan door; dat is, voor dezen geldt ART. 6 en 7 niet.
- 9.) In alle gevallen geldt de beurt-orde van beneden te slaan, naar dat de ballen verre van het stuk liggen: die het dicht bij 't zelve ligt slaat eerst, en zoo vervolgens. In gevalle van verschil, worden met een kolf, of met een lat, de afstanden gemeten; doch niet met een touw, om dat hetzelfde meer of minder gerekent kan worden.
- 10.) Worden getrokken ballen gemeten zoo moet, wanneer de ballen binnen het tegenoverstaande stuk liggen, de meting geschieden van het stuk af op 't welk is getrokken; doch liggen de ballen achter het tegenoverstaande stuk, zoo geschiedt de meting van het daar achterstaande stuk af.
- 11.) Wanneer alle de ballen zoo sterk uitgespeeld worden dat zij beneden het stuk raken, en, terugtuitende, ook het bovenstuk aandoen, zoo begint een ander spel.
- 12.) Zoo bij die den nader heeft voor zyne beurt gespeeld, is het verlies van zyne beurt verlieten, en wordt daarin vervangen door den geen, die onmiddelijk voor hem de beurt had. Speelt een der andere speers voor zyne beurt, zoo geldt dit hem die den nader heeft het regt om tweemaal te slaan.
- 13.) Ligen 3 of meer ballen rondom het benedenstuk, zoo moet onderling overeengekomen worden, om dezen of genen speler aanspreekens voor zyne beurt te laten slaan, ten einde de overige ballen niet gebast mogt worden. Ligt een bal den geen die slaan moet in den weg, zoo mag hij den zelve laten wegnemen, met de plaats waar die bal gelegen heeft, met een natten vinger merkende.
- 14.) Wordt iemand bal bij 't uitslaan gehouden vóór het stuk, zoo mag hij verflaan. Wordt zijn bal achter 't stuk waarop hij speelt gehouden, zoo mag hij ook wel verflaan; maar moet slechts op een goeden bal spelen; echter mag hij het stuk wel van achteren raken; maar raakt hij het van voren zoo geldt dit niet.

- ART. 15.) Is 't stuk beneden met den tweeden slag geraakt ende bal wordt gehouden, zoo mag men, des verkiezende, ook verflaan; maar als dan het stuk niet rakende, geldt het eerste raken niet, en de bal wordt voor mis te zijn gehouden.
- 16.) Die een bal welke boven, dat is met den laatste slag, getrokken is voor het stuk waarop getrokken is, houdt, blijft slaan; doch geliecht het houden achter 't stuk zoo wordt het niet geeld.
- 17.) Gefeliecht het houden in ART. 16 gemeld, met den bal die om 't laatste sireeje trekt, en het dus verliest, zoo krijgt de houder de partij mis; dewijl dit echter eene hardheid is, wordt er gemeinlijk met hem om gekoofd, namelijk de houder speelt met dien gehouden is om beslissing der partij.
- 18.) Die zijn bal opbreekt avorens 't mag gefelieden blijft slaan; zoo blijft ook slaan de gene die den bal van een ander opbreekt.
- 19.) Die met zijn bal dien van een ander raakt, zoo blijven de beide ballen liggen ter plaatse alwaar zij zich bevinden. Treft den geraken bal het stuk, zoo geldt dit bij den eigenaar des bals voor aangeleggen te hebben.
- 20.) Die den bal van een ander raakt zoodaag dat dezelve buiten de baan springt, blijft slaan.
- 21.) Die zijn eigen bal, het stuk af of niet geraakt hebbende, buiten de baan slaat, blijft mede slaan.
- 22.) Kolf aan 't stuk blijft slaan.
- 23.) Twee trekballen die even verre komen te liggen, kunnen op nieuw getrokken worden, en ieder kan dan zijn bal naar goedvinden vóór het stuk leggen. Men mag ook, des verkiezende, van voren aan om het sireeje kolven.
- 24.) Een bal die naar boven getrokken is, mag niet verlegd worden, zoo hij vóór een bal die gespeeld moet worden ligt; wel zoo hij achter den zelve ligt, met weder de plaats merkende. In 't eerste geval mag men vóór onder den bal die gespeeld moet worden een pipensteltje leggen, waardoor hij over de hinderenden bal heen springt.
- 25.) Niemand mag zijn bal verleggen om een vrijen slag te krijgen, zonder toelemming van geheel 't gezelschap.
- 26.) Die rabattert blijft slaan; doch wanneer het stuk van voren of op zijde geraakt is, zoodaag dat de bal uitspalt, het rabat raakt, en daardoor voorwaarts komt, wordt niet voor rabatteren gehouden.
- 27.) Wanneer opgefluit wordt moet het onderhanden zijnde spel eerst uitgespeeld worden; voorts wordt onder de werkelijk spelende afgesproken wie met den optuiter of optuiter zal of zullen oorspelen; verkiezen niemand het te doen, zoo wordt de baan verlaten; maar wordt de opfluiting aangenomen, zoo moet de geen gekoeft flesch gespeeld worden.
- 28.) Wanneer optuiter spelen, en er weder anderen komen die opfluiten, moet de verliezende part voor dezen de baan verlaten; doch kunnen, des verkiezende, verflaan weder opfluiten.
- 29.) Niemand mag in de baan zijn dan die werkelijk spelen; die dit weigert, dus in de baan blijft, e den bal houdt, verbeurt een halve flesch wijn. Maar die buiten de baan tegen het heftok slaat, e een bal houdt welke anders buiten gebrongen zoude wezen, verbeurt niets; doch die den bal heft gelagen blijft slaan.

'T
Tweede kolfspel mag den spelletten veilig wekken;
Mag tot verpoosing van den speler verstreken,
Dan, dat gem wistertij 't vermaak daaryn verpilt,
'T geen door dien verlijj spels ook niet geveuren ad.

De speler moet zich naar de wet van 't spel gedragen.
Dan valt er geen verflaan; dan valt er niet te klagen;
Eij dit de wet, uit zucht tot rusten, weilerlegd,
Zie, door eij weigring, zich 't gezeld spel omzeigd.

geven, vonden bij de herbergier, die zijn verteringen van de verdwenen colvers moest missen, geen gewillige medeligger. Dat die verteringen van belang waren blijkt al vroeg. Reeds omstreeks 1500 bepaalt de magistraat van Delft dat colf kan worden toegelaten voor volwassenen mits dat er wordt gespeeld om 'een matich gelach' . . . 'nae die conditie ende staete vanden speelres' ³⁸ en in 1762 bepalen diezelfde magistraten dat de houders van kolf-banen binnen Delft verplicht zijn tot het hebben of aanvragen van een 'Acte van groot tappen' ⁴³.

De herbergier van de herberg 'In den witten Hond en den zwarten' te Rotterdam liet aan zijn bedoelingen ook al geen twijfels bestaan. Op zijn uithangbord stond in de 18de eeuw het volgende gedicht:

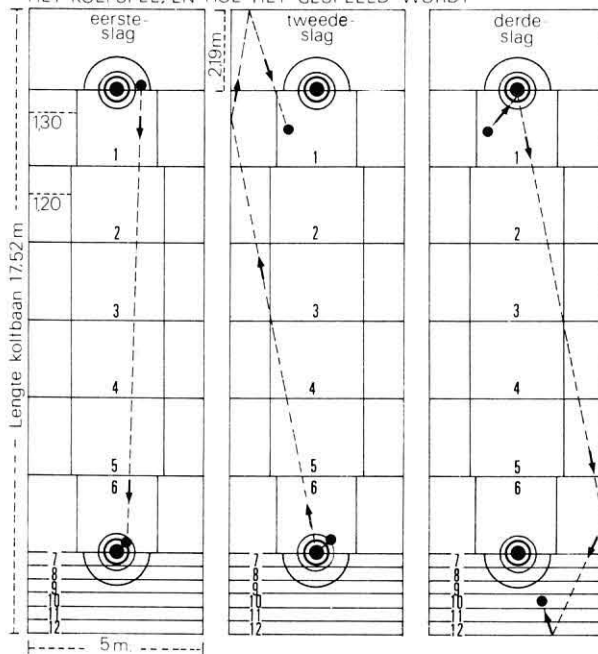
*Liefhebbers, hier hangt kolf en bal,
 Hagendeveld (alleman) van Rotterdammers al;
 Die kolven wil, komt hier ter steê,
 Brengt dukatons en ballen mee.*

Ook de ontboezeming van een der spelers op de muur van een Haagse kolfbaan is duidelijk:

*Men speelt hier kolf goedkoop, men zweet hier uit plezier,
 Daar 't balleren doet de beurs en 't lichaam zweeten;
 Ik ben zoo gek niet meer, noch koop geen zweet zoo dier,
 Maar min, in matigheid, wijn, Trijn en lekker eten.*

Herbergiers loofden ook prijzen uit in de vorm van zilveren kolfballen en dergelijke om de spelers aan te trekken. Het aldus ontwikkelde kolfspel heeft in korte tijd een enorme vlucht genomen. In zijn eerste druk geeft 'Concorde' ons een overzicht van niet minder dan 190 kolfbanen in en om Amsterdam waarvan er 31 overdekt waren. In de tweede druk, slechts 23 jaar later, zijn er in en om Amsterdam 165 waarvan 45 overdekte. Het gehele in het boekje van 1792 opgenomen overzicht maakt melding van 350 kolf-banen in Holland en Utrecht waarvan 149 overdekt. Dat is dan lang niet alles, want ook in Zeeland en Friesland bestonden talrijke kolf-banen. In Goes bijvoorbeeld waren er kolf-banen bij de herbergen Prinses Marie en de

HET KOLFSPEL, EN HOE HET GESPEELD WORDT

Beschrijving van het kolfspel
Spel

Bij het kolven kan een team (een *korps*) en een persoon winnen. Er zijn korpsprijzen en persoonlijke prijzen. Daarnaast zijn er bijzondere prijzen als junior-, dag- en poedelprijzen.

Een korps bestaat uit drie personen, die vijfmaal een combinatie van drie slagen (de *uitslag*, de *opslag* en de *puntenslag*) doen. Bij de puntenslag kunnen maximaal 12 punten behaald worden. In totaal kan één persoon dus $5 \times 12 = 60$ punten halen; een korps kan $3 \times 60 = 180$ punten halen. Het korps of de persoon met het hoogste aantal punten wint.

De wedstrijden worden hetzij met sajete-, hetzij met gummiballen gespeeld.

De uitslag

De speler legt zijn bal naast de voorpaal en slaat met zijn kolfstok (kliek) de bal naar de achterpaal. Raakt hij de paal, dan mag hij de bal naar eigen keuze op de cirkelomtrek in vak 6 leggen.

De opslag

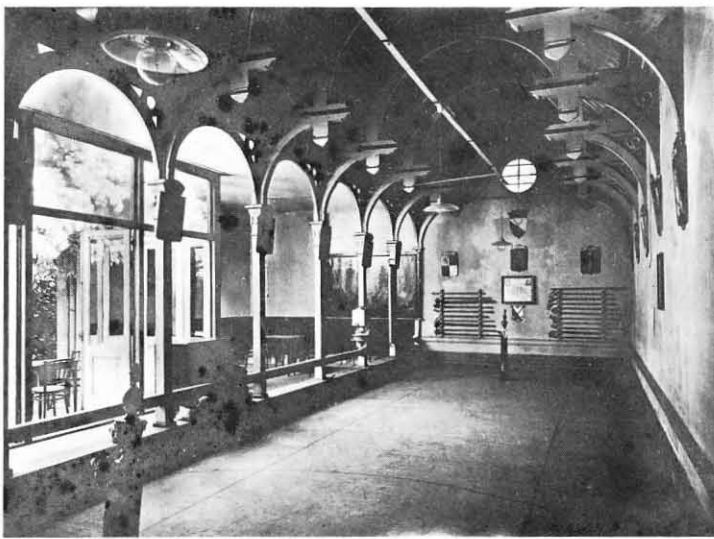
De bal wordt nu via de achterpaal geslagen in de richting van de voorpaal. De puntenslag wordt gedaan vanaf de plaats waar de bal is stil komen te liggen.

De puntenslag

Dit is een slag, via de voorpaal, in de richting van de achterpaal. Hoe verder de bal komt des te meer punten; als de bal echter terugspringt via de achterkant (het rabat) van de baan vermindert het aantal punten! Het nummer van het vak (1-12), waar de bal tot stilstand komt, bepaalt dit aantal.

De uitslag en de opslag dienen om de bal op een min of meer onvoorspelbare positie, waarbij de beide palen en de wanden een rol spelen, in de baan te brengen; daarna is een uiterst beheerste puntenslag nodig om een zo hoog mogelijk aantal punten te scoren.

Dit zijn de basisregels van het spel, daarnaast zijn er een aantal detail-regels die het spel nader regelen.

De kolfbaan van de Kolclub Utrecht in 'St. Eloyen Gasthuis' in 1913 en 1981

Archief Kolclub Utrecht in 'St. Eloyen Gasthuis', Utrecht

(nog bestaande) Prins van Oranje. Van de laatste baan, die nog tot na de laatste wereldoorlog bespeeld is, zijn twee fraaie kolf-palen afkomstig die het jaartal 1772 dragen (cat.nr. 59). Op de 18de eeuwse afbeeldingen van deze banen ziet men de spelers er in de eerste tijd nog met duidelijke colf-stokken en -ballen spelen. Allengs werd echter het materiaal aangepast aan de andere eisen van het kortere spel. De ballen werden groter en de kolven (of klieken) zwaarder. Op den duur werden de palen die eerst verticaal stonden schuin (naar elkaar toe) geplaatst. 'Concorde' zingt de lof van ballen gevuld met sajat (stijf opgerold) overtrokken met leer dat met koperdraad is genaaid. Dit laatste bleek het meest houdbaar als de ballen op de onoverdekte banen nat werden. Ook waren er ballen gevuld met haar (als bij het colf-spel) en met veren die

Verspreiding van het kolven in de tweede helft van de 18de eeuw.

Dit kaartje is grotendeels gebaseerd op de 2de druk van de Verhandeling over de oorsprong van het kolven etc., uitgegeven te Amsterdam 1792. De opgaven in dit boekje beperken zich duidelijk tot de omgeving van Amsterdam; ook worden er enige banen in Zuid-Holland en in de stad Utrecht vermeld. Tussen haakjes het aantal banen ter plaatse; de 1ste druk uit 1769 vermeldt alleen de banen in Amsterdam.
 1. Amsterdam (in de 1ste druk: 182; in de 2de druk: 212)
 2. Utrecht (21)
 3. Rotterdam (107)

4. Den Haag (25)
 5. Leiden (46)
 6. Haarlem (12)
 7. Weesp (6)
 8. Montfoort (5)
 9. Buiksloot (6)
 10. Nieuwendam (4)
 11. Schellingwoude (2)
 12. De Rijp (1)
 13. Goes (gedateerde kolfpaal, 1772, in museum Goes, zie cat.nr. 59)
 14. Amersfoort, genoemd in 1778 (ts. Flehite 13, 1981, p. 30)
 15. Bergen op Zoom, 1796 (transportacte Drossaardhuis).

stijf aaneengerold waren. De kolven hadden smeedijzeren dan wel koperen koppen. Hij vond lange banen (33-39 meter) mooi en meende dat een goede baan toch zeker 24-27 meter lang moest zijn. Er waren evenwel ook vele aanzienlijk kortere (een moderne kolfbaan is omstreeks 17,5 meter lang). Omstreeks 1800 is de belangstelling voor kolf dus nog enorm. De ontwikkeling van het begin na 1700 tot vele honderden banen in een groot gebied is bepaald spectaculair te noemen. In het begin van de 19de eeuw begint evenwel de belangstelling voor kolf te tanen. Het aantal banen neemt af en ook de invoering van de rubber(gummi-)bal omstreeks 1840 heeft aan de achteruitgang geen halt toe kunnen roepen. De overdekte banen worden omgezet in toneel- en vergaderzalen. Het biljart verdringt gaandeweg het

Verspreiding van het kolven in de 19de eeuw

Genoemd:

- 1 Groningen, 1814 (Prov. Gron. Crt. d.d. 31-5-1814)
- Oprichtende clubs van de Nederlandse Kolfbond 13 mei 1885:
- 2 Bolsward
- 3 Alkmaar
- 4 Delft
- 5 Goes
- 6 Gouda
- 7 Haarlem (2 clubs)
- 8 Nieuwe Niedorp
- 9 Schiedam
- 10 Spanbroek
- 11 Zuid Scharwoude

In de 19de eeuw toegetreden

- clubs: 1887
- 12 Boskoop
- 13 Wateringen
- 14 Zevenhuizen
- 15 Overschie 1888
- 16 Hoorn
- 17 Dordrecht
- 18 Montfoort
- Lid rond 1900:
- 19 Schellinkhout
- 20 Krommenie
- 21 Koog a.d. Zaan
- 22 Utrecht (bestaat sinds 1730, zelfstandige club sinds 1901)

Kolfbanen in 1982 leden van de Nederlandse Kolfbond.

Het schijnbare opschuiven van het spel naar de kop van Noord-Holland wordt ongetwijfeld veroorzaakt door een tekort aan onze kennis betreffende de verspreiding van de kolfbanen in de 18de eeuw.

- 1 Wieringerwaard
- 2 St. Maartensbrug
- 3 Oud Karspel
- 4 Bargingerhorn
- 5 Noord Scharwoude
- 6 Zuid Scharwoude
- 7 Nieuwe Niedorp
- 8 Hoogwoud
- 9 Berkhout
- 10 Andijk
- 11 Grootebroek
- 12 Venhuizen
- 13 Wijdenes
- 14 Krommenie
- 15 Wormer
- 16 Utrecht

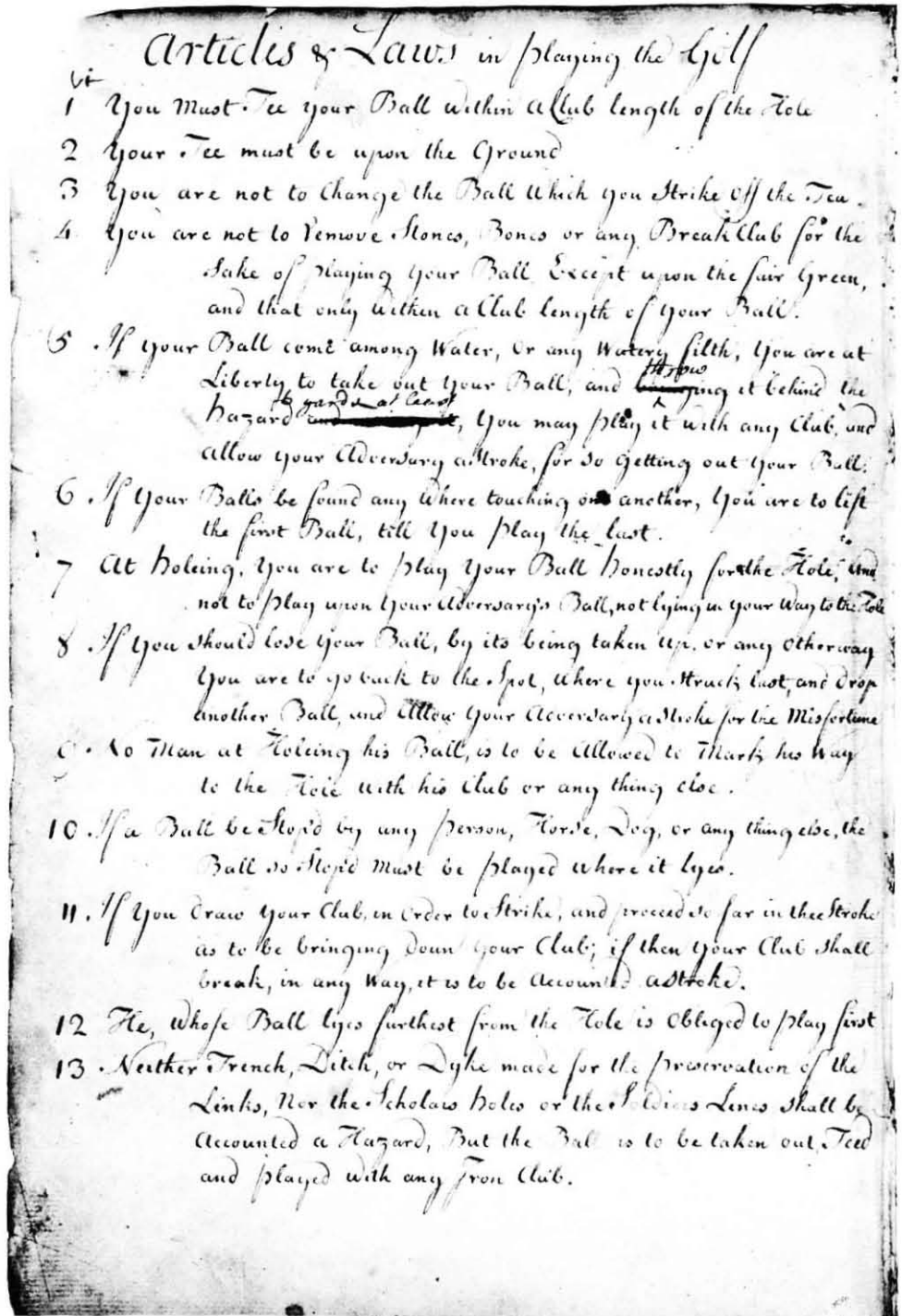
kolf-spel. Slechts in Noord-Holland blijft men spelen. Op 13 mei 1885 richt dr. C. van Balen Blanken uit Noord Scharwoude de Nederlandsche Kolf Bond te Haarlem op teneinde aldus te pogen het kolf-spel voor de ondergang te behoeden. Het streven heeft succes. Reeds in 1841 was gewaarschuwd tegen de achteruitgang van het kolf. Bij de oprichting sloten zich 9 kolf-sociëteiten aan, waarvan er thans nog 3 bestaan: 'de 4 Enen' te Spanbroek, 'Op Maat' te Zuid Scharwoude en 'Over de Helft' te Nieuwe Niedorp. In een later stadium sluit zich ook het oude 'Utrecht' bij de Kolf Bond aan. Thans is het aantal kolvers weer groeiende in een twintigtal bij de Bond aangesloten clubs. De lemen- en later cementen vloer van de banen is vervangen door kunststof. De ijzeren en koperen kolven maakten plaats voor roestvrij stalen exemplaren en de

verdeling van de spelers in twee 'klassen' namelijk 'sajet' en 'gummi' kwam te vervallen. De kolvers worstelen slechts met één essentieel probleem. In de loop van de tijd is gebleken dat een gummi-bal pas echt goed voor kolf te gebruiken is als hij zowat honderd jaar oud is. Hij is dan wat minder elastisch geworden, springt niet meer en rolt rustiger over de baan. Hoe een nieuwe kolf-enthousiast aan zulk een bal moet komen is nog nooit opgelost. Op den duur zullen de ouderwetse sajjet-ballen bij toenemende belangstelling dan ook wel de overhand krijgen.

S.J.H van Hengel

De eerste golf-regels
In 1744 stelden de 'Gentlemen Golfers' te Edinburgh (thans: The Honourable Company of Edinburgh Golfers, te Muirfield bij Gullane in Schotland) de eerste 13 spelregels op.
In 1754 werd de St. Andrews Golfing Society (thans: Royal and Ancient Golf Club of St. Andrews) opgericht. Bij haar

oprichting nam zij deze regels over en schreef ze in haar notulenboek.
De betreffende pagina van het notulenboek is hier afgebeeld. Deze 13 regels vormen ook vandaag nog de basis van het golfspel. De 'R. & A.' is ook thans nog verantwoordelijk voor de redactie en toepassing van de golf-regels in de gehele wereld.

- aantal holes
- golfbaan in aanleg
- ★ golfbaan in voorbereiding

Welke conclusies men ook moge willen trekken uit de vroege ontwikkeling van het golf-spel in de Nederlanden en in Schotland, één ding is zeker: het golf-spel zoals wij het thans kennen is te danken aan het bewaren van het oude spel en het ontwikkelen daarvan in de tweede helft van de 18de eeuw door zes golf-clubs in Schotland en één bij Londen. Laten wij deze 7 stamvaders eens noemen:

The Royal Burgess Golfing Society te Edinburgh (1735), The Honourable Company of Edinburgh Golfers (1744), The Royal and Ancient Golf Club te St. Andrews (1754), The Bruntsfield Golf Club (1761), The Royal Musselburgh Golf Club (1774), The Royal Blackheath Golf Club te Londen (1766) en de Crail Golfing Society te Crail (1786). Zoals reeds is gezegd hebben zij grotendeels een vrijmetselaars-achtergrond. De vrijmetselaars beschouwden golf niet als een specifiek doel doch meer als een gezonde lichaams oefening vóór de omvangrijke maaltijden die er op plachten te volgen. Sommige onderdelen van het ceremonieel bij de jaardiniers en andere maaltijden herinneren op enige van die clubs ook nu nog aan dat lange verleden. Zij omvatten samen in die tijd hoogstens 500 leden. Het is aan die leden te danken dat golf in de 19de eeuw terecht is gekomen. In die eeuw heeft het, van 1830 zijn wereldwijde vlucht genomen.

In de Lage Landen komt er pas golf terug aan het einde van die eeuw.

In België wordt in 1888 de (thans) Koninklijke Antwerpse Golf Club opgericht, in 1906 gevolgd door de Koninklijke Golf Club van België te Tervuren. Gaandeweg breidt het aantal clubs en banen zich uit. De Koninklijke Belgische Golf Federatie wordt opgericht in 1948 en omvat thans 14 clubs met 7300 leden.

In Nederland begint het moderne golf met een privé initiatief. Baron van Brienen van de Grote Lindt legt in 1890 op zijn landgoed bij Den Haag een aantal holes aan en begint er met zijn vrienden en kennissen op te spelen. Uit dit initiatief ontwikkelt zich in 1893 de Haagsche Golf Club. In 1894 volgt de oprichting van de Doornsche Golf Club (thans Utrechtse Golf Club 'de Pan') en in 1895 van de Rosendaelsche Golf Club te Arnhem. In 1910 worden in hetzelfde jaar de Hilversumsche Golf Club en de Kennemer Golf Club opgericht.

Vier van deze vijf clubs (de Rosendaelsche sloot zich

kort daarna aan) richtten in 1914 het Nederlandsche Golf Comité op, thans de Nederlandsche Golf Federatie. De uitbreiding van golf gaat dan gestaag door. Bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog zijn er reeds 16 clubs. In 1980 zijn het er 26 met 11.400 leden. Van 1971 af beginnen openbare golf-banen te ontstaan. Het vooroordeel tegen golf als een elitair spel voor weinigen verdwijnt geleidelijk aan en het besef dat ook golf niet kan groeien zonder steun en belangstelling van de overheid wint veld. In 1980 zijn er reeds 4 openbare golfbanen.

In beide landen mag golf zich verheugen in actieve belangstelling van de koninklijke huizen. De leden van de koningshuizen behoren niet alleen tot de spelers maar kunnen op goede prestaties bogen. Begon men ook in die families vroeger op een wat latere leeftijd, dit kan niet gezegd worden van prins Friso van Oranje die reeds op 11-jarige leeftijd aan het golfspel is begonnen.

S.J.H. van Hengel

Bronnen

Gemeente Archief Alkmaar

- 1 Keurboek ca. 1450, fol. 90vso, Inv. Nr. 20
- 2 Keurboek 1575, fol. 51, Inv. Nr. 28
- 3 Keurboek 1581, fol. 16, Inv. Nr. 28
- 4 Keurboek 1587, fol. 20, Inv. Nr. 20
- 5 Keurboek 1618, fol. 35, Inv. Nr. 28
- 6 Keurboek 1655, fol. 32vso, Inv. Nr. 29

Gemeente Archief Amersfoort

- 7 Raets daghelix boeck, II post Agate Virginis 1436

Gemeente Archief Amsterdam

- 8 Keurboek A, fol. 114, Inv. Nr. III, XVIII-8
- 9 Keurboek E, fol. 117

Gemeente Archief Antwerpen

- 10 Gebodboek A bis, fol. 18vso, 20vso, 50; 1448-1473, Inv. Nr. Pk. 913
- 11 Gebodboek A, fol. 15vso, 25, 31, 52, 57vso, 179, 213, 220. 1497-1537. Inv. Nr. Pk. 914
- 12 Gebodboek C, fol. 128, 1570. Inv. Nr. Pk. 916
- 13 Gebodboek D, fol. 275vso, 485, 524. 1580-1588. Inv. Nr. Pk. 917
- 14 Gebodboek E (1), fol. 100vso, 171, 260. 1597-1611. Inv. Nr. Pk. 918
- 15 Gebodboek F, fol. 14, 93, 95, 95vso, 119. 1613-1619. Inv. Nr. Pk. 919
- 16 Gebodboek G, fol. 22, 147vso, 235, 238, 1627-1643. Inv. Nr. Pk. 920
- 17 Gebodboek H, fol. 24vso, 25vso, 108. 1645%1651. Inv. Nr. Pk. 921
- 18 Gebodboek I, fol. 12vso, 51vso, 61, 92vso, 123vso, 166vso. 1661-1669. Inv. Nr. Pk. 922
- 19 Gebodboek M, fol. 175vso, 284, 285. 1709-1726. Inv. Nr. Pk. 925

Gemeente Archief Bergen op Zoom

- 20 Ordonnantieboek La G, 1461, fol. 17vso, Inv. Nr. 157
- 21 Ordonnantieboek La F, 1472, fol. 29 & 29vso, Inv. Nr. 158
- 22 Registers van Procuratien en Certificatien, 1486, fol. 136, Inv. Nr. R.301
- 23 Registers van Procuratien en Certificatien, 1502, fol. 130, Inv. Nr. R.313
- 24 Registers van Procuratien en Certificatien,

1518, fol. 13vso, Inv. Nr. R.326-II

- 25 Registers van Procuratien en Certificatien, 1518, fol. 15, Inv. Nr. R.326-II
- 26 Registers van Procuratien en Certificatien, 1524, fol. 100vso & 101, Inv. Nr. R. 393
- 27 Ordonnantie La G, 1540, fol. 330vso, Inv. Nr. 157
- 28 Poorterboeken 1428-1518

Gemeente Archief Brielle

- 29 Charter van 4-12-1387
- 30 Voerbodenboek 1405, Art. 9, Inv. Nr. B.

Gemeente Archief Brugge

- 31 Stadsrekening 1476-77, fol. 131
- 32 Hallegeboden, 1513-1530, 1524, fol. 395vso
- 33 Hallegeboden, 1584-1596, 1585, fol. 164
- 34 Hallegeboden, 1596-1601, fol. 87

Gemeente Archief Brussel

- 35 Ordonnantie van 1360, Inv. Nr. A.V.B., A.A., Cart. II

Gemeente Archief Delft

- 36 Keurboek 1400-1420, fol. 87/88vso, Inv. Nr. Hb 39 A 21
- 37 Keurboek ca. 1450-1500, Inv. Nr. Hb 39 B 3
- 38 Keurboek 1 ca. 1500, fol. 61, Inv. 1e Afd.
- 39 Keurboek 2, fol. 285vso, 1e Afd.
- 40 Keurboek 4, fol. 94vso, 1e Afd.
- 41 Keurboek 6, fol. 302, 1e Afd.
- 42 Keurboek 7, fol. 315, 1e Afd.
- 43 Keurboek 10, fol. 201vso/202vso, Inv. 1e Afd.
- 44 Gildebrieven, Inv. 1e Afd. Nr. 1988

Dokkum - zie Rijks Archief Leeuwarden

Gemeente Archief Dordrecht

- 45 Keurboek 1, 1401, Art. 204

Gemeente Archief Goes

- 46 Voorbodenboek I, ca. 1469, fol. 65 & 65vso, Inv. Nr. 675
- 47 Voorbodenboek II, 1469-1568, fol. 16, 17vso & 18, Inv. Nr. 676

Goirle

48 Documentatie van de Stichting Heemkundige Kring 'De Vyer Heertganghen'

Gemeente Archief Gouda

49 Keurboek 1, fol. 12vso, 15vso, 19vso, 48vso. Inv. Nr. 289

50 Keurboek 2, fol. 37, Inv. Nr. 290

51 Keurboek 4, fol. 12, Inv. Nr. 292

Gemeente Archief 's-Gravenhage

52 Register van de Placcaten Anno MDL & c., blz. 39, 40, 41, 42, 44 en 45

Gemeente Archief Haarlem

53 Charter van 20-2-1389, Inv. Nr. Mr. A.J.E. I-41

54 Gedrukte Handvesten en Privileges van Haarlem, 1751, blz. 152 & 164

55 Keurboek Steynaart, fol. 64vso, Inv. Nr. Lok. K.B. 2 No. 38 & 39

Gemeente Archief Kampen

56 Digestum Vetus, fol. 58vso, Inv. Nr. 8

57 Digestum Novum, fol. 204vso, Inv. Nr. 242

58 Ontwerp Stadsrecht Kampen, blz. 417, Inv. Nr. 19

59 Ontwerp Stadsrecht Kampen, blz. 425, Inv. Nr. 19

Gemeente Archief Leiden

60 Keurboek 1420-1479, fol. 63, Inv. Nr. 343

61 Gerechts Dagboek E, fol. 204, Inv. Nr. 9253

62 Keurboek 1658, fol. 232/233, Inv. Nr. 15269

63 Gerechts Dagboek HH, fol. 128 ssqq, Inv. Nr. 9280

64 Gerechts Dagboek HH, fol. 128/130, Inv. Nr. 9280

Gemeente Archief Leeuwarden

65 Plakkaatboek I, 12-2-1566

Rijks Archief Leeuwarden

66 Archief van het St. Bonifaciusklooster in Dokkum, Oud Register Nr. 28

Gemeente Archief Mechelen

67 Magistraats Ordonnanties, 1481, fol. 134vso, Inv. Nr. S III, No. 2A

68 Magistraats Ordonnanties, 1700, fol. 45, Inv. Nr. S V, No. 8

69 Magistraats Ordonnanties, 1705, fol. 87vso, Inv. Nr. S V, No. 8

70 Magistraats Ordonnanties, 1715, fol. 154vso, Inv. Nr. S V, No. 8

71 Magistraats Ordonnanties, 1753, fol. 157vso, Inv. Nr. S V, No. 9 K

Gemeente Archief Middelburg

72 Unger, Deel 2, pag. 54, Inv. Nr. 110

73 Unger, Deel 2, pag. 341, Inv. Nr. 240

74 Unger, Deel 1, Inv. Nr. 67

75 Unger, Deel 3, pag. 136/137, Inv. Nr. 281

76 Unger, Deel 1, Inv. Nr. 242

77 Unger, Deel 1, pag. 257/258, Inv. Nr. 242

Gemeente Archief Muiden

78 Keurboek van 1432

79 Keurboek beginnende 1619, fol. 10vso, Inv. Nr. 27

80 Keurboek Muiderberg, fol. 2vso, Inv. Nr. 2

Gemeente Archief Naarden

81 Keurboek 19-2-1623, Art. 18, Inv. Nr. C-III-6

82 Keurboek 19-2-1623, Art. 26, Inv. Nr. C-III-6

83 Keurboek 19-2-1623, Art. 60, Inv. Nr. C-III-6

Gemeente Archief Rotterdam

84 Keurboek 1420-1470, fol. 126, Inv. Nr. 492

Gemeente Archief Schiedam

85 Keurboek 1, fol. 11, Inv. Nr. 315 A en B

86 Keurboek 1, fol. 48, Inv. Nr. 315 A en B

87 Ordonnantie van ca. 1550, (Heeringa blz. 336)

88 Ordonnantie van 18-5-1578, (Heeringa blz. 148)

89 Keurboek 3, fol. 14, Inv. Nr. 317

90 Keurboek 4, fol. 191, Inv. Nr. 318

91 Keurboek 5, fol. 28vso, Inv. Nr. 319

92 Keurboek 5, fol. 120, Inv. Nr. 319

93 Keurboek 5, fol. 167, Inv. Nr. 319

Gemeente Archief Utrecht

94 Buurspraakboek 1401, fol. 307, Inv. Nr. I-16

Rijks Archief Utrecht

95 Archief van de Heerlijkheid Kronenburg

Gemeente Archief Veere

96 Keurboek 1349-1519, Art. 4 & 61, Inv. Nr. 1083

97 Rood Costuumboek, fol. 137, Inv. Nr. 311

98 Zwarte Register, fol. 56vso, Inv. Nr. 312

Gemeente Archief Woerden

99 Keurboek 1561-1583, fol. 145, Inv. Nr. K 1-5

100 Keurboek 23-10-1609, fol. 142vso ssqq, Inv. Nr. K 1-4

Gemeente Archief Zierikzee

101 Keurboek 1429, fol. 2vso

102 Keurboek 1463, fol. 47

103 Keurboek 1485, fol. 91

104 Keurboek 1559, fol. 19

A J. Six van Chandelier, Poesij, Amsterdam 1657.

B Joseph Lautier, Jeu de Mail, Parijs 1717.

C Académie Universelle des Jeux, Parijs 1718.

D Hermanus Noordkerk, Register van Handvesten van Amsterdam, Amsterdam 1748.

E F. van Mieris, Groot Charterboek der Graaven van Holland en Zeeland en Heeren van Vriesland, Amsterdam 1755

F 'Concorde nous guide', Verhandeling over het kolven, Amsterdam 1769.

G Idem, Amsterdam 1792.

H J. Le Francq van Berkhey M.D., Natuurlijke Historie van Holland, Amsterdam, 1776.

I Henri Brown, De Nederlanden, 's-Gravenhage 1841.

J J. Soutendam, Keuren en Ordonnantien der Stad Delft, Delft, 1870.

K Jan ter Gouw, De Volksvermaken, Haarlem 1871.

L Robert Clark, Golf a Royal and Ancient Game, Londen 1875.

M A.J. Enschede, Index op de Keur- en Gebodsregisters van de stad Haarlem, Den Haag, 1875.

N J.A. Fruin, De oudste rechten der Stad Dordrecht, Den Haag 1882.

O Horace G. Hutchinson & Andrew Lang, Golf, Londen 1890.

P Jan ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, Amsterdam 1893.

Q J. van Buttingha Wichers, Schaatsenrijden, 's-Gravenhage 1888.

R H.S.C. Everard, History of the Royal and Ancient Golf Club, St. Andrews 1907.

S John C. Breen, Rechtsbronnen der Stad Amsterdam, Den Haag 1902.

T K. Heeringa, Rechtsbronnen der Stad Schiedam, 's-Gravenhage 1904.

U Harry B. Wood, Golfing Curios and 'The Like', Londen 1911.

V Horace H. Hilton & Garden G. Smith, The Royal and Ancient Game of Golf, Londen 1912.

W A.F.J. van Laer, Minutes of the Court of Fort Orange and Beverwijck 1657-1660, Albany N.Y. 1923.

X W.S. Unger, Bronnen tot de Geschiedenis van Middelburg in den Landsheerlijken Tijd, 's-Gravenha-

ge 1923.

- Y** E.A. van Beresteyn, Iconographie van Hugo Grotius, Den Haag 1929.
- Z** Bernard Darwin, A Golfers Gallery by Old Masters, Londen.
- AA** Clara J. Welcker, Hendrick Avercamp en Barent Avercamp, 'Schilders tot Campen' Zwolle 1933.
- BB** W.S. Unger, De Tol van Iersekeroord, 's-Gravenhage 1939.
- CC** J.H. Kruizinga, Watergraafsmeer 'Amstel's Paradijs', Amsterdam 1948.
- DD** S. van der Linde, 1000 jaar Dorpsleven aan de Vecht 953-1953, Loenen 1954.
- EE** Robert Browning, A History of Golf, London 1955.
- FF** J.B. Salmond, The Story of the Royal and Ancient, London 1956.
- GG** Dictionnaire de Jeux, Paris 1964.
- HH** F.W.N. Hugenholtz, Floris V, Bussum 1966.
- II** A. Wassenbergh, De portretkunst in Friesland in de 17e eeuw, Lochem 1967.
- JJ** J.J. Schilstra, Dit land boven het IJ, Hoorn 1968.
- KK** John Stuart Martin, The curious history of the Golf Ball, New York 1968.
- LL** W.A.G. Perks, Geschiedenis van de Maliebaan, Utrecht 1970.
- MM** J.J. Kalma, Kaatsen in Friesland, Franeker 1970.
- NN** Gem. Bestuur van Goirle, Goirle/Breda 1975.
- OO** J. MacLean, De Huwelijksintekeningen van Schotse Militairen in Nederland 1574-1665, Zutphen 1976.
- PP** F.W.N. Hugenholtz, Floris V vermoord en getekend, Nieuwkoop 1977.
- QQ** Evert van Straaten, Koud tot op het bot, Den Haag 1977.
- RR** Ian T. Henderson & David I. Stirk, Golf in the Making, Crawley 1979.
- SS** Irene de Groot, Landschappen, Etsen van de Nederlandse meesters uit de zeventiende eeuw, Maarssen 1979.
- TT** B.K.S. Dijkstra, Graven en Gravinnen van het Hollandse Huis, Zutphen 1979.
- UU** Ian T. Henderson & David I. Stirk, Royal Blackheath, Crawley 1981.

Summary

Research into the background of the game of golf over the centuries, both in Great Britain and in The Netherlands, over the last 30 years has produced an image quite different from the romantic Victorian stories so often repeated in many golf books.

By now it is possible to divide the history of the game into three periods:

1300-1700

the development of the game of colf in the Netherlands and – somewhat later – the related game of 'Goff' in Scotland;

1700-today

the development of the short game of Kolf which was developed out of the old game of colf in the beginning of that period and is still played today in parts of Holland;

1750-today

the development, in a small circle of 7 'golfing-societies' (6 in Scotland and 1 near London), of the present-day game of golf out of its ancient predecessors and its spreading all over the world.

The misinterpretation leading to a theoretical term 'Het Kolven', described in quite a few golf books, arose out of mixing up parts of the game of colf and the game of kolf.

This division into three parts is also the basis of the exhibition, albeit that out of the third period only the return of the game of golf to the Low Countries is represented. The register of sources, only a choice of all the references, gives a good impression of the facts that have come to light. Outside the records the research could be based on the study of some 450 painting and prints dating from the 16th and 17th century. Although there is no specific evidence to that effect, and it is unlikely that it can ever be found, the origin of the game of colf lies in all likelihood in the combination of two older medieval games both hailing from the region of Southern Belgium and Northern France: Chole (also: choulette) and Mail (also: palle-maille, pall mall, Dutch: Malie etc.).

The clubs and balls of chole were combined with the rules of mail (more in particular 'mail à la chicane').

The first game of colf that can be traced goes back to Boxing Day 1297. It was played around the village of Loenen aan de Vecht near Utrecht. Two teams of four men, each striking the ball in turn, played for the minimum of strokes per 'hole' over four 'holes'. The targets were the doors of two castles, a mill and a courthouse. The total length of the course was about 5000 yards. Balls and clubs were of wood. The course can still be traced today.

The 14th century produces the first of an endless series of ordinances of the magistrates of the cities in the Low Countries who tried to curb of the damage to persons and properties arising out of it. Playing materials, more in particular the smooth wooden and later leather balls made it none too easy to play a ball in the intended direction. The balls had a tendency to veer off their intended line of play. In consequence window panes and church-windows were broken, passers-by hurt, cattle driven away and crops damaged. The many unsuccessful efforts of the magistrates provide a good impression of the extension of the area where the game was played. As the game grew it provided a living for professional ball-makers and club-makers.

By the middle of the 15th century the colfers started using the leather balls stuffed with hair, then already in use by the 'kaatsers' (hand-tennis players who still use these very same balls today). Nonetheless the cheaper wooden balls remained in use until the middle of the 17th century.

By 1420 there were clubs with forged-iron and leaden heads. The latter were cast onto the shaft. Clubs of this type remained popular until 1700.

The efforts of the magistrates, who could not stop the popular game, were directed at moving the players out of the cities onto the ramparts and into the surrounding country where the damage would be slighter. Assigned places where the game was permissible were rare.

Thanks to a gift of Aelbrecht of Bavaria in 1390 the city of Haarlem possessed at colf field from there on. Interestingly there is evidence that this field was mown regularly.

The first traceable export of the leather balls stuffed with hair to Scotland from Bergen op Zoom dates from 1486. Sellers of balls stood on the weekly market there at that time. Transactions of 40.000 balls in one deal are known. A conservative estimate of the annual

production of balls around 1500 (for 'kaatsen' and colf together) amounts to some 500.000 balls per year. After a spectacular growth and an immense popularity the game of colf suddenly disappears almost exactly in the year 1700. There is no satisfactory explanation for the disappearance. It must have been caused by the more refined way of life and attire of the 18th century.

Assembling the facts the game of colf can be described as follows:

the game

The game consisted of driving a ball with a club from a certain point to a target agreed in advance (and repeating this over the same stretch in return or onwards to another target). The targets were: doors, trees, posts, holes in the ground (as early as 1500), in winter sometimes even a dinghy frozen in the ice and anything else considered suitable.

There were two types of play: 'hole' by 'hole' for the minimum of strokes per 'hole' (match-play, in present day terms) and striking for the maximum distance for an agreed number of strokes (today: flag-match).

Sides were drawn. There were singles, foursomes, four-balls and even eight-somes.

Scoring was done by notching a stick.

Rules

Failure to keep correct score led to disqualification.

Clubs

4 types of clubs were used (always one club per player):

1. fairly coarse all-wooden clubs in the early days;
2. clubs with forged-iron heads (at least since 1429);
3. Ash- and hazel-shafted clubs with a leaden cast-on head (at least since 1429). In later days many of these were stamped with city- and clubmakers-marks;
4. 'Scottish cleeks', boxwood-headed clubs (filled with lead) three fingers wide over the top of the head and one finger wide over the face. (Second quarter of the 17th century and later). Clubs made by Hugh Philp around 1820 still conformed to this specification).

Balls

The earliest balls were turned of elm- and beechwood. Being cheaper than the later leather balls they remained popular until at least the middle of the 17th century. White sheepskin ('bazaan') leather balls stuf-

fed with washed cow's hair were made from around 1425, and perhaps earlier, and traded on the market at Bergen op Zoom before 1461. Originally made for the hand-tennis players, they were adopted by the colfers before 1500. Balls of this type were shipped to Scotland from Bergen op Zoom. Shipments may be traced in the records of the years 1486, 1487, 1494, 1495 and 1496.

4 types of templates were in use for composing the cover of the balls. The cover was sown together but for a small opening, the cover then turned inside out and subsequently stuffed through the hole with hair and sown shut.

Today there are still a few ball-makers in Friesland making these same balls for today's hand tennis-players. Ball-makers marks can be discerned on paintings of 1600 and later.

A ball on a painting of J.A. van Ravesteyn of 1626 shows a regular pattern of punches rather like today's indents on a golf-ball, probably to improve its line of flight.

Tees

For driving balls were placed on a mound of soil but a 'peg' type of tee can be clearly seen on an engraving of Jan van der Borcht dating from about 1590.

Fore-caddies

Fore-caddies (Ball-markers) were known in 1657.

Greenkeeping

The colf course at Haarlem was mown regularly in 1483 and probably much earlier than that.

Shoes

No special colf-shoes were known but in winter when playing on the ice-spurs were used to prevent slipping (1657) and the soles of shoes were also roughened for the same purpose.

Scores

Scoring was done by notches on a stick.

Shortly after 1700, about 1720 a new short game was developed out of the old long colf-game: Kolf. In 1980 the Kolf-Club 'Utrecht' celebrated its 250th anniversary. This game was played on a flat court with low boards on either side and high boards at either end. Two posts stand permanently in the center of the court at both ends. In the early days courts measured up to 40 meters in length and good courts at least so-

me 24 meters, although many were shorter. Today a court's length is about 17.50 meters. The kolf-court is a clear miny-variety of the 17th century mail-course. Gradually clubs and balls were adapted to the new game and became heavier and larger. The essential difference between colf and kolf lies in the fact that the former consist of playing for a target while in kolf one plays via the post for points. The game of kolf again grew tremendously popular in a very short time. In his 'Treatise on Kolf' of 1769 the anonymous author, writing under the motto 'Concorde nous guide', mentions no less than 190 kolf-courts in and around Amsterdam, 31 of them covered. In the later edition of 1792 350 courts in the provinces Holland and Utrecht are mentioned, 149 of them covered. His survey is nowhere near complete. In other provinces like Friesland and Zeeland kolf was equally popular. In the 19th century kolf recedes. In 1841 there is a warning against its becoming extinct. Not even the introduction of the rubber ball around that time helped.

On the 13th May 1885 dr. van Balen Blanken from Noord Scharwoude rallies the remainders of the kolf-clubs into the Nederlandse Kolf Bond (Union). 9 clubs joined, of which 3 survive to this day. Later the old 'Utrecht' club also joined the Union. At present there are some 20 kolf-clubs who are members. All the early kolf-courts were by public houses. The publicans must have had a considerable share in the development of the game.

Around 1750 6 'golfing societies' in Scotland and one at Blackheath near London, all of them with a masonic background, develop the old game of 'goff' into golf. They did not so much play the game for its own sake, but rather as a healthy exercise in the open air prior to their sumptuous meals. Thanks to these 7 who had around 500 members at any one time between 1750 and 1800 golf came into the 19th century, when – from Scotland and London – it commenced its triumphant expansion over the whole world after 1830. In the Low Countries the game of golf commenced towards the end of that century.

(Now) Royal Antwerp Golf Club was founded in 1888.

The Royal Belgian Golf Club at Tervueren near Brussels followed in 1906. The Royal Belgian Golf Federation (founded in 1948) today unites 14 clubs with

about 7300 players.

In 1890 Baron van Brienen van de Groote Lindt lays out some holes on his estate 'Clingendael' near The Hague and starts to play golf with his friends. His initiative gives birth to the Haagsche Golf Club in 1893. 1894 sees the foundation of the Doornsche Golf (now Utrechtsche Golf Club 'De Pan'), followed by the Rosendaelsche Golf Club near Arnhem in 1895. In 1910 the Hilversumsche Golf Club is founded as well as the Kennemer Golf Club at Santpoort near Haarlem (now: Kennemer Golf & Country Club at Zandvoort). Four of these five (Rosendaelsche joined them shortly afterwards) founded the Nederlandsch Golf Comité (now: Netherlands Golf Federation) in 1914.

Before World War II some 16 clubs had come into existence. Today they number 26, uniting about 11.400 golfers.

1971 saw the first public golf in the Netherlands. Gradually the authorities lost their prejudice against golf as a game for the happy few. They now realize how dependent the further development of golf is on public support (like in any other country). In 1980 there were 4 public courses and more on the drawing boards. The 27-holes public course near Haarlem is already overcrowded by more than 1000 players three years after its opening.

Finally golf enjoys the active interest of the Royal Houses in Belgium and Holland, some members being proficient golfers. If some of them started playing at a later age this can not be said of Prince Friso of Orange who commenced play at 11.

Die Forschung in die Geschichte des Golf-spiels, die in den letzten 30 Jahren, sowohl in den Niederlanden als in Grossbritannien, betrieben wurde, lässt ein wesentlich anderes Bild entstehen als die romantischen Geschichten darüber in vielen Golfbüchern des 19. und 20. Jahrhunderts. Es ist jetzt möglich diese Geschichte in 3 Teile zu teilen, nämlich:

1300-1700

die Entwicklung des Colf-spiels in den Niederlanden und – etwas später – des damit zusammenhängenden 'Goff' in Schotland;

1700-heute

die Entwicklung des aus dem Colfspiel hervorgegangenen kurzen Kolf-spiels, das auch heute noch in Holland gespielt wird;

1750-heute

die Entwicklung, in einem kleinen Kreise von 7 Golf-clubs (6 in Schotland und einer bei Londen) des heutigen Golfspiels aus dem alten Vorfahren und seine Verbreitung über die ganze Welt.

Diese Drei-Teilung war auch die Grundlage für die Ausstellung Colf-Kolf-Golf, sei es dass aus dem dritten Teil nur die Rückkehr des Golf-sports in die Niederlande herausgenommen worden ist. Das Quellenverzeichnis, das nur eine Auswahl aus dem aufgefundenen Material umfasst, gibt einen Eindruck der verfügbaren Fakten. Daneben stützt sich dieser Artikel auf das Studium von mehr als 450 Bildern, Radierungen und Zeichnungen aus dem 16. und 17. Jahrhundert. Mutmasslich ist das Colfspiel eine Kombination von zwei älteren mittelalterlichen Spielen - Chole und Mail – beide stammend aus dem Süd-Belgischen und Französischen Raum, und zwar der Spielgeräte von Chole mit den Regeln des Mail (insonders Mail 'à la chicane'). Das erste Spiel das aufzufinden war fand am 2. Weihnachtstag 1297 rundum das Dorf Loenen aan de Vecht bei Utrecht statt. Zwei Mannschaften von je vier Mann spielten zwei Bälle, die im Turnus geschlagen wurden, über 4 'Löcher'. Dieses waren Türen von Gebäuden. Die Länge der gespielten Bahn war etwa 4500 Meter. Die Schläger und Bälle waren von Holz. Die Bahn ist auch heute noch zu verfolgen.

Im 14. Jahrhundert erscheinen die ersten Magistratsverordnungen die dem Spiel innerhalb der Städte Einhalt zu gebieten versuchten. Die Schläger und die glatten Bälle erschwerten das schlagen der Bälle in der beabsichtigten Linie. Die glatten Bälle hatten die Neigung zu erheblichen Kursabweichungen. Die Folgen blieben nicht aus. Eingeschlagene Scheiben, verletzte Passanten, aufgeschrecktes Vieh und anderes mehr veranlassten die Behörden zu ihren, übrigens wenig erfolgreichen Anstrengungen. Besonders dank dieser Verordnungen ist es möglich einen guten Eindruck von der Verbreitung des Spiels zu erwerben. Die Karte gibt davon einen Eindruck.

Der Aufstieg des Spiels brachte das Entstehen eines Ballmacher- und Schläger-macher Gewerbes mit sich. Etwa um die Mitte des 15. Jahrhunderts dürften die Colfspieler ihre billigen aber unpraktischen Holzbälle vertauscht haben für die damals schon von de Kaatspielern (Hand-Tennis) verwendeten kleinen weissen Lederbälle die mit Kälberhaar ausgestopft waren. Die billigeren Holzbälle blieben jedoch auch noch bis in die Mitte des 17. Jahrhunderts in Gebrauch. Um 1420 gab es bereits Schläger mit Eisen- und Blei-köpfen. Letztere wurden an den Stiel gegossen und blieben bis etwa 1700 in Gebrauch. Obwohl das Spiel nicht zu bremsen war, versuchten die Behörden es wegen des zu erwartenden Schaden aus den Städten in deren Umgebungen zu verlegen. Nur selten wurden Plätze angewiesen wo es zulässig war. Haarlem besass, dank einer Schenkung von Albrecht von Bayern-Graf von Holland, bereits 1390 einen öffentlichen Colf-platz. Der erste Export von den neu-artigen Lederbällen von Bergen op Zoom aus nach Schotland fand bereits 1486 platz. In dieser Stadt waren in der Zeit schon regelmässig Ball-verkäufer auf dem Wochenmarkt tätig. Geschäfte von 40.000 Bälle in einem Kauf waren keine Ausnahme. Die Erzeugung von Bällen um 1500 dürfte pro Jahr – vorsichtig eingeschätzt – schon mehr als 500.000 Stück betragen haben. Fast genau um 1700 hört das Colfspiel plötzlich ganz auf. Eine befriedigende Erklärung dafür ist nicht zu finden. Es wird wohl mit der feineren und etwas verweichlichten Lebensart zu tun gehabt haben.

Kurz danach, etwa um 1720, entwickelt sich aus dem alten langen Colfspiel das kurze Kolf-spiel. Den 1730 gegründeten Kolfclub 'Utrecht' gibt es auch heute

noch. Dieses Spiel wird auf einer mit niedrigen Bretterzäunen eingeschlossenen Erdbahn von etwa 20-35 Meter Länge gespielt auf der sich an jedem Ende ein Pfosten befindet gespielt. Die Bahn ist eine kürzere Fassung der alten Mailbahn. Die Schläger und Bälle wurden dem neuen Präzisionsspiel angepasst. Sie wurden schwerer und grösser. Auch dieses Spiel erlebten einen kolossalen Aufschwung in einer sehr kurzen Zeit.

Die von dem anonymen Autor 'Concorde nous guide' 1769 geschriebene 'Verhandlung über das Kolfspiel' zählt bereits 190 Bahnen in und um Amsterdam auf, von denen 31 überdacht waren. Die zweite Ausgabe dieses Buchs von 1792 nennt 350 Bahnen in den Provinzen Holland und Utrecht, von denen 149 überdacht waren. Seine Aufzählung ist keineswegs vollständig. Auch in anderen Provinzen, wie etwa Friesland und Zeeland, wurde mit Begeisterung gespielt.

Im 19. Jahrhundert wird auch dieses Spiel rückgängig. Bereits in 1841 wird vor dem Verfall gewarnt. Auch die Einführung des grossen massiven Gummiballs um diese Zeit vermochte den Rückgang nicht aufzuhalten. Als Dr. van Balen Blanken aus Noord Scharwoude am 13. Mai 1885 in Haarlem den Niederländischen Kolf Verband gründete, um dem Verfall Einhalt zu gebieten, schlossen sich ganze 9 Kolf-clubs aus Noord-Holland an. Das war Alles was noch übrig war. Die anderen Kolfbahnen waren inzwischen in Theatersäle und Speisesäle umgewandelt. Später schloss sich dem Verband auch der alte Utrechter Club an. Danach ging es wieder langsam bergauf. Heute sind dem Verband etwa 20 Vereine in Noord-Holland angeschlossen. Der alte Utrechter Club beging 1980 seinen 250. Stiftungstag.

Kolfbahnen befanden und befinden sich immer bei Gasthäusern. Die Wirte, die einmal den Konsum der Kolfspieler hatten wegfallen sehen, dürften einen guten Anteil an der Entwicklung des Kolfspiels gehabt haben.

Im 18. Jahrhundert entwickeln 6 Golfclubs in Schotland und einer in London das heutige Golfspiel. Diese Vereine, die grossenteils von Freimaurern gegründet waren, die das Golfspiel nicht so sehr des Sports wegen übten aber es als eine guten Freiluftbeschäftigung betrachteten bevor sie sich an ihre ausgiebigen Mahlzeiten setzten, sind diejenigen denen wir das heutige

Golfspiel verdanken.

In der Zeit zwischen 1750 und 1800 hatten sie zusammen nie mehr als 500 Mitglieder. Diese 500 Spieler haben das Golf von seinem heutigen Regeln versehen und es in das 19. Jahrhundert übertragen. Ab 1830 fängt man von England und Schotland aus den gigantischen Aufstieg, zum grössten Sport der Welt am heutigen Tage, an.

In den Niederlanden kehrt das moderne Golf erst am Ende des Jahrhunderts zurück. 1888 wird in Belgien der Königliche Antwerper Golf Club gegründet. 1906 folgt der Königliche Belgische Golf Club in Tervueren bei Brüssel. 1948 wird der Königliche Belgische Golf Verband gegründet dem heute 14 Clubs mit etwa 7300 Mitgliedern angehören.

In Holland legt Baron van Brienon van de Groote Lindt 1890 einige Löcher auf seinem Landgut bei Den Haag an und fängt dort mit seinen Freunden zu spielen an. Drei Jahre später entwickelt sich daraus der Haager Golf Club. 1894 entsteht der Golfclub in Doorn, der heute Utrechtse Golfclub 'de Pan' heisst, und wieder ein Jahr später, 1895, wird in Rosendaal bei Arnheim der Rosendaaler Golf Club gegründet. 1910 wird der Hilversummer Golfclub gegründet und im gleichen Jahr der Kennemer Golf Club in Santpoort (heute: Kennemer Golf & Country Club in Zandvoort). Vier dieser Clubs (Rosendaal schloss sich kurz danach an) gründeten 1914 das Niederländische Golf Komitee, heute der Niederländische Golf Verband. Vor dem letzten Weltkrieg umfasste dieser bereits 16 Clubs. Heute sind es deren 26 mit etwa 11.400 Mitgliedern. Ab 1971 fängt man das Golf auf öffentlichen Golfplätzen an. Die Behörden verlieren langsam ihr Vorurteil, dass Golf ein Spiel für eine kleine Elite sei, und kommen zu der Einsicht dass auch Golf ohne öffentliche Unterstützung nicht viel weiter kommen kann. 1980 gibt es 4 öffentliche Golfplätze, darunter einen bereits überfüllten 27-Löcher-Platz bei Haarlem. Mehrere sind in Vorbereitung.

Schliesslich erfreut sich das Golf sowohl in Belgien als in Holland des aktiven Interesses der beiden Königshäuser, die gute Golfspieler in ihren Reihen zählen. Der jugendlichste davon ist sicher Prinz Friso von Oranien der bereits mit 11 Jahren angefangen hat Golf zu spielen.

La recherche scientifique concernant l'histoire du jeu de golf, pendant les trente dernières années, effectuée aussi bien aux Pays-Bas qu'en Grande Bretagne, nous révèle une image profondément différente de ce jeu en comparaison de l'image romantique propagée dans beaucoup de livres du XIXe et XXe siècles traitant du jeu de golf.

Maintenant, il est devenu possible de diviser cette histoire en trois étapes:

de 1300 à 1700: le développement du jeu de colf (jeu de crosse) aux Pays-Bas – et un peu plus tard le jeu analogue 'goff' en Ecosse.

de 1700 à nos jours: l'évolution du jeu de 'kolf' court développé du jeu de colf (crosse) se pratiquant encore en Hollande.

de 1750 à nos jours: l'évolution, dans le cercle restreint de 7 clubs de golf (dont 6 en Ecosse et un dans les environs de Londres) du jeu moderne de golf en partant du jeu historique et sa dispersion à travers le monde.

L'exposition est basée sur cette division en trois parties avec cette restriction que, pour la troisième partie, seulement le retour du jeu de golf aux Pays-Bas, est pris en considération.

Le registre des sources historiques – seulement un choix limité du matériel retrouvé – nous donne un aperçu de la richesse de son histoire. En plus l'article est basée sur une étude d'au moins 450 images, gravures et dessins du XVIe et XVIIe siècles.

Probablement le jeu de golf est une combinaison de deux jeux médiévaux plus anciens – chole et mail (palle-maille). Ces jeux ont comme origine le sud de la Belgique et les régions françaises limitrophes. Les ustensiles du jeu de chole et les règlements du jeu de mail (surtout le mail 'à la chicane') se sont entremêlés. Les premier jeu qu'on a retrouvé, fut joué autour du village Loenen aan de Vecht près d'Utrecht, le lendemain de la Noël de 1297. Deux équipes, chacune de quatre joueurs, jouaient avec deux balles, que les joueurs devaient placer dans les quatre trous avec un minimum de coups. Les quatre trous étaient des portes de bâtiments. La longueur du chemin parcouru était

environ 4500 mètres. Les clubs et les balles étaient en bois.

Le XIVe siècle vit paraître les premières ordonnances municipales qui voulaient interdire le jeu dans la ville même. Les clubs et les balles lisses ne facilitaient pas l'envoi des balles dans la direction envisagée. Les balles lisses avaient la tendance de dévier de leur course. La suite de ces accidents se laisse deviner: des fenêtres brisées, des passants blessés, le bétail épouvanté. Tous ces accidents avaient pour effet que les autorités continuaient leurs efforts d'interdiction, sans grand succès d'ailleurs. Grâce à ces ordonnances il nous est possible d'avoir un aperçu clair en ce qui concerne la diffusion du jeu.

L'épanouissement du jeu donnait naissance aux métiers de faiseur de balles et de crosses. C'est vers le milieu du XVe siècle, que les joueurs de colf aient échangés leurs balles en bois – bon marché mais peu pratiques – contre les petites balles en cuir, remplies de poils de veau. Ces balles étaient déjà en usage chez les joueurs du jeu de paume (hand-tennis). Pourtant, les balles en bois s'utilisaient encore jusqu'au milieu du XVIIe siècle. Vers 1420 existaient déjà des crosses à tête de fer et de plomb. Ces dernières étaient coulées à la crosse même et restaient en usage jusque vers 1700. Bien que la popularité du jeu grandissait, les autorités, vu les dégâts prévisibles, faisaient des efforts pour déplacer le jeu du centre de la ville vers les environs. On ne trouve presque pas de communes où le jeu était permis. La ville de Haarlem possédait depuis 1390 une place publique spéciale destinée au jeu de crosse (colf); c'était un don d'Albrecht van Beieren (Bavière), comte de Hollande. Depuis 1486 on connaît l'exportation des balles modernes en cuir de Bergen op Zoom vers l'Ecosse. Dans cette ville à cette époque là il y avait des marchands de balles au marché hebdomadaire. Des transactions de 40.000 balles en une fois n'étaient pas une exception. La production annuelle de balles, vers 1500, peut être estimée à plus de 500.000 pièces. Sans raison apparente, en 1700, le jeu de colf disparaît complètement. L'explication est peut être à chercher dans la façon de vivre: plus raffinée même un peu efféminée.

Quelques années plus tard, vers 1720, le jeu de colf court se développe du vieux jeu de colf long. Le Kolfclub 'Utrecht', fondé en 1730, existe encore de

nos jours. Ce jeu se pratique sur une piste en terre d'une longueur de 20 à 35 mètres, entourée par une basse clôture en bois. Sur les deux extrémités était planté un piquet. La piste est plus courte que celle de l'ancien jeu de mail. Les clubs et les balles devaient être adaptés à ce nouveau jeu de précision: il fallait les allourdir et les agrandir. Ce jeu connût en très peu de temps un essor formidable.

Dans son 'Verhandeling over de oorsprong van het kolven' (Discours sur le jeu de kolf) de 1769, l'auteur anonyme 'Concorde nous guide' compte déjà 190 pistes à Amsterdam ou dans ses environs, dont 31 étaient couvertes. Dans la deuxième édition de ce livre datée de 1792, l'auteur donne une liste de 350 pistes dans les provinces d'Hollande et d'Utrecht dont 149 couvertes. Cette liste n'est pas du tout complète. Dans les autres provinces, comme la Frise et la Zélande, le jeu se pratiquait avec le même enthousiasme.

Au XIXe siècle la popularité du jeu diminua. Déjà en 1841 on prédisait le déclin. Même l'introduction d'une grande balle massive en caoutchouc ne put pas arrêter ce déclin.

Quand, le 13 mai 1885, le docteur van Balen Blanken de Noord Scharwoude, fondait à Haarlem la Société Néerlandaise du Kolf (Nederlandsche Kolfbond), seulement 9 clubs de kolf s'y joindraient. Il n'y avait plus d'autres clubs. Les autres pistes de kolf avaient été entre temps transformées en théâtres et restaurants. Plus tard, l'ancien club d'Utrecht se joindrait à la Société. Puis, peu à peu l'on remonta la pente. Aujourd'hui environ 20 clubs de la Hollande du Nord y sont affiliés. L'ancien club d'Utrecht célébrait en 1980 son 250me anniversaire.

Les pistes de kolf, aussi bien dans le passé que maintenant, se trouvent toujours près d'une hostellerie. Les hôteliers, qui avaient dû subir le déclin du jeu et en même temps la diminution de leurs recettes, ont eu certainement une part décisive dans l'évolution du jeu de golf.

Pendant le XVIIIe siècle le jeu de golf moderne s'était développé en 6 clubs de golf en Ecosse et en un à Londres. Ces clubs, fondés pour la plus part par des francs-maçons, sont à l'origine du jeu de golf actuel. Leurs membres ne jouaient pas tellement pour le sport même mais pour prendre un peu d'air frais avant les dîners copieux.

Entre 1750 et 1800 ces clubs ne comptaient pas plus de 500 joueurs. Grâce à ces 500 les règles modernes du jeu de golf ont été dressées et retransmises au XIXe siècle. Depuis 1830 l'essor gigantesque commence, partant de l'Angleterre et de l'Ecosse, qui fera, aujourd'hui, du jeu de golf le sport le plus répandu du monde.

Les Pays-Bas ne connaissent le jeu moderne qu'à partir de la fin du siècle précédent. En 1888 fut fondé en Belgique le Royal Antwerp Golf Club et en 1906 suivait à Tervuren près de Bruxelles le Royal Golf Club de Belgique. En 1948 fut fondé la Fédération Royale Belge de Golf à laquelle aujourd'hui 14 clubs avec environ 7300 membres sont affiliés.

En 1890, le Baron van Brien en de Groote Lindt faisait creuser quelques trous sur son domaine près de La Haye et commença à y jouer avec ses amis. Trois ans plus tard ce fait donna naissance au Golf Club de La Haye (Haagsche Golf Club). En 1894 fut fondé le Golfclub à Doorn, maintenant connu sous le nom d'Utrechtse Golf Club 'de Pan'. Une année plus tard fut fondé à Roosendaal près d'Arnhem le Golf Club de Rosendaal. En 1910 c'était à Hilversum que fut fondé le Golf Club de Hilversum et, en la même année à Santpoort le Kennemer Golf Club (aujourd'hui Kennemer Golf en Country Club à Zandvoort). Quatre de ces clubs (Rosendaal y adhéraient un peu plus tard) fondèrent en 1914 le Comité Néerlandaise de Golf (Nederlandsch Golf Comité), aujourd'hui 'Nederlands Golf Verbond'. Cette ligue réunissait déjà 16 clubs avant la dernière guerre mondiale. Aujourd'hui pas moins de 26 clubs sont affiliés avec quelques 11.400 membres.

Depuis 1971 on joue le golf sur des terrains publiques. Les autorités perdent lentement leur préjudice que le jeu de golf doit être un jeu pour une élite et sont d'avis que le jeu de golf ne peut pas se développer sans subsides. En 1980 il y a 4 pistes publiques entre autres la piste à 27 trous de Haarlem; plusieurs autres sont en préparation.

Les maisons royales aussi bien de la Hollande que de la Belgique ont un intérêt actif au jeu de golf et comptent dans leur rangs de bons joueurs. Le plus jeune est assurément le prince Friso van Oranje qui a commencé à jouer à onze ans.

Portret van twee kinderen.
Noord-Nederlands. Ca. 1635
(cat.nr. 6).

1 Wandtegel (1ste helft 17de eeuw) met kandelaber rand. Poserende heer met colfstok in de ene en een bal in de andere hand.

2 Wandtegel (ca 1650) met Wan-Li rand. Wandelende heer met colfstok in de hand.

3 Wandtegel (2de helft 17de eeuw) met 'ossekop' hoekmotief. Een colfspeler, die een full-swing demonstreert.

4 Wandtegel (2de helft 17de eeuw) met 'ossekop' hoekmotief, waarbij de omtreklijnen van de voorstelling zijn aangegeven in mangaan (een zgn. paarse trek). Een aan slag zijnde colfspeler.

Museum Flehite, Amersfoort.

Inleiding

Vóór de 16de eeuw waren in de Lage Landen de meeste huizen in de steden van hout gebouwd; de wanden bestonden uit met leem bestreken vlechtwerk, de duurere huizen waren beplankt. Slechts de kerk, een belangrijk gebouw en de muur rond de stad waren van natuur- of baksteen. Onder dergelijke omstandigheden was het gevaar voor snelle uitbreiding van brand groot en vanaf 1450 zien we dat daarom de stadsbesturen stenen zijmuren bij herbouw verplicht gaan stellen; rond 1650 hadden de meeste huizen in de steden stenen voor-, achter- en zijgevels.

In het begin van de 16de eeuw vestigde Guido di Savino uit het Italiaanse Castel Durante zich in Antwerpen. Hij noemde zich hier Guido Andries en hij begon een atelier waar hij majolica vervaardigde. Tot die tijd bedekte men aardewerk met transparant loodglazuur waardoor de kleur van de gebakken klei voornamelijk het aspect van het voorwerp bepaalde. De Italianen gebruikten echter het witte ondoorzichtige tinglazuur als een basis waarop motieven in heldere kleuren werden geschilderd, dat is de majolica-techniek.

Naast luxe vaatwerk vervaardigde het atelier van Guido Andries ook tegels waarmee vloeren en later ook de wanden van de stenen huizen ter afwerking bedekt werden.

Deze majolica-industrie, vaatwerk en tegels, veroverde ook de Noordelijke Nederlanden. Vooral na de verovering van Antwerpen door de Spanjaarden in 1585 en de vlucht van veel protestantse inwoners naar het Noorden, verrezen er werkplaatsen in Middelburg, Rotterdam, Delft, Gouda, Leiden, Haarlem en Harlingen. Deze productiecentra namen al in het begin van de 17de eeuw een industrie karakter aan; het verstedelijkte westen van de Noordelijke Nederlanden met zijn stenen huizen was een goede afnemer. De tegels werden ook geëxporteerd naar heel Europa, één van de grootste afnemende landen was Portugal. Om aan een zodanig grote vraag te voldoen moesten er wel industriële methoden worden gebruikt; sterke onderverdeling van het werk was daar één element van.

Het bedrijf had een soort lopende band karakter: mengen en kneden van de deels geïmporteerde klei, vormen van de tegels, eerste maal bakken (biscuit), tinglazuur aanbrengen, beschilderen, tweede maal bakken en tenslotte verpakken en verzenden. Daarnaast

was er een aparte afdeling om het glazuur en de verven te maken.

Het beschilderen moet in verband met ons onderwerp nog wat in detail behandeld worden. De hoofdlijn (contour) van de beschildering werd aangebracht met behulp van schablonen; in de tegelindustrie wordt zo'n schabloon een 'spons' genoemd. Een spons is een vel papier waarop de contour van de tekening is aangebracht in de vorm van kleine, met een naald geprikte, gaatjes. De spons wordt op de van tinglazuur voorziene biscuittegel gelegd. Door de gaatjes wordt fijn houtskoolpoeder gestoven uit een linnen zakje, waardoor de omtrek van het decor op de tegel komt. Met een penseel wordt deze omtreklijn gevolgd. Schaduw en, een enkel persoonlijk initiatief en individuele vaardigheid maken ogenschijnlijk van iedere tegel een aparte creatie; het is echter een industrieel massaproduct.

De tegelindustrie heeft in de Noordelijke Nederlanden van ca. 1600 tot in het begin van de 20ste eeuw gebloeid. In Makkum is nu, in 1982, nog één industrie in vol bedrijf. Nadat de markt van de stenen huizen verzadigd was, werden in de 18de en 19de eeuw de schouwen van de houten boerderijen in het binnenland nog als gat in de markt ontdekt. De komst van het behang in de 18de eeuw deed het belang van tegels als wandbedekking in de steden sterk verminderen.

De beschildering

In het begin werden de tegels beschilderd met sterk geometrische decors in heldere, mediterrane, kleuren als bruin, geel, groen en hardblauw. De decors bestonden uit zespuntige sterren, vierkanten en plantaardige motieven als granaatappels en ranken met druiventrossen. Iedere individuele tegel had een zekere symmetrie; het decor was pas compleet als men vier of soms zestien exemplaren op een wand bijeenzag. Rond 1625 trekt het geometrische motief zich terug naar de hoeken en in het midden ontstaat een ronde of vierkante ruimte waarin een op zichzelf staande afbeelding van een mens, dier of plant geplaatst wordt. Na een rage, rond 1635, waarbij veelal nog gekleurde tulpen worden afgebeeld, ontstaat een nieuwe mode. Op een enkele uitzondering na, worden vanaf die tijd de tegels geheel in een bepaald zacht blauw uitgevoerd ter imitatie van het in de Nederlanden door de Oost

Indische Compagnie ingevoerde Chinese porselein. Deze blauwe wandtegel zal tot het einde van de industrie in de 20ste eeuw dominant blijven. Wij beschrijven nu de beide elementen van de beschildering (hoekmotief en voorstelling) wat meer in detail waarbij wij aandacht zullen schenken aan de chronologische aspecten.

Het hoekmotief

Het motief in de vier hoeken in deze Chinees-blauwe periode wordt, ondanks bedrijfsvarianten, zeer gestandaardiseerd; het is pas compleet als men vier tegels bijeen ziet, deze vier moeten dan wel uit één ovenlading van één bedrijf stammen. In het begin zijn de hoekmotieven nog groot, herinnering aan de tijd dat de gehele tegel met een geometrisch motief gevuld was. Zulke grote motieven zijn de kandelaberrand, de *Wan-Li*, de *fleur de lis* en de zogenaamde ossekop. Bij de kandelaberrand, vaak gecombineerd met de *fleur de lis*, moet men twee tegels naast elkaar plaatsen om te zien dat er langs de zijkant van de tegels de stijl van een kandelaar met knobbels zichtbaar wordt. De *Wan-Li* is een regelrechte kopie van een bepaald element uit de porseleinen borden met *Wan-Li*-decoratie uit China. De zogenaamde ossekop lijkt wel wat op een stierekop met uitstekende hoorns; het zal echter wel een sterk vereenvoudigde *fleur de lis* moeten voorstellen.

Na 1660-1670 worden de hoekmotieven kleiner. Voornamelijk blijft de verkleinde ossekop over; deze wordt na ca. 1700 vervangen door het spinnetje, een combinatie van gebogen lijntjes met vijf stippen. In de loop van de 19de en 20ste eeuw worden de gebogen lijntjes van het spinnetje recht. De hoekmotieven zijn dan heel klein of zelfs verdwenen.

Samenvattend kan men zeggen dat het hoekmotief de neiging vertoont om in de loop van de ontwikkeling van de tegelindustrie steeds minder belangrijk te worden.

De voorstelling

De aantrekkelijkheid van de blauwe wandtegel is voor de meeste mensen gelegen in de voorstelling. Bijna eindeloos zijn de thema's die op tegelwanden aan de orde komen: planten, dieren, ambachten, spelende mensen, personages in fraaie kleren, muzikanten, soldaten, paardrijders en Bijbelse tafereelen. Soms is de

tekening op de tegel terug te voeren tot een prent uit een boek; van deze prent is een spons gemaakt en een nieuwe decoratie was geboren, auteursrecht bestond niet. De tegelwanden zullen ook wel de functie van het huidige prentenboek hebben gehad.

Ook in de verandering van de voorstelling is een algemene lijn te zien. In het begin wordt de ontstane ruimte binnen de vier hoekmotieven opgevuld met grote figuren. Deze kunnen fors en zwierig, met enkele lijnen, opgezet zijn; zij kunnen ook heel gedetailleerd getekend zijn. Mensen worden gedurende de gehele 17de eeuw voornamelijk solitair afgebeeld; twee personen komen zelden voor. Eén persoon kan wel op een paard zitten of met de attributen van zijn ambacht afgebeeld zijn.

In het derde kwart van de 17de eeuw en de loop van de 18de en 19de eeuw worden figuren kleiner en met minder zorg, soms zelfs houderig, getekend. Een belangrijke uitzondering op deze regel vormen de Bijbelse tegels die juist in de 18de en 19de eeuw een grote bloeiperiode beleven; deze tegels gaan naar de schouwen van de boerderijen op de zandgronden, waar men wat godsdienstiger is. De andere tegels verdwijnen naar de keukens, toiletten en kelders van de grote stad. Misschien ter compensatie van het kleiner worden van de individuele figuurtjes worden er in de 18de en 19de eeuw vrij veel tegels gefabriceerd waarop men twee of drie personen afgebeeld vindt.

Wandtegels met colf-, kolf- en golfspelers

Na deze, meer algemene, beschouwingen over Nederlandse wandtegels en de stilistische veranderingen daarvan in de loop der tijd, wil ik nu één groep in het bijzonder beschrijven en bespreken. Het zijn blauwe tegels met personen die colf, kolf of golf spelen; zij zijn vierkant met een zijde van ca. 12,8 cm.

Het is een groep, die interessant is om iconografisch te onderzoeken omdat zij opvalt door een grote variabiliteit (44 typen) binnen een beperkt thema, ongetwijfeld samenhangend met de toenmalige populariteit van het afgebeelde spel. Het thema wordt gebruikt van de 17de tot diep in de 19de eeuw.

Het hier gepresenteerde materiaal is een selectie van 72 exemplaren, waarvan er 69 door mijn vader, tussen ca. 1930 en 1954, toen zij nog te kust en te keur verkrijgbaar waren, systematisch thematisch verzameld

zijn. De overige zich in de collectie bevindende exemplaren wijken iconigrafisch niet wezenlijk af van de in deze selectie afgebeelde typen. In de selectie zijn de typen als groepjes tegels opgenomen, die lichte varianten van elkaar zijn; deze groepjes geven een indruk van het, reeds vermelde, individuele karakter van iedere tegel. Naast de iconografische aspecten van het gekozen thema geeft het hier geboden overzicht zo ook een inzicht in de technieken die de tegelproducenten, deels bewust, deels onbewust, gebruikten om een massaproduct te kunnen leveren met de touch van ongeschijnlijk, afzonderlijke creatie, tegen een redelijke prijs.

Ik heb geen systematisch onderzoek gedaan om voorbeelden (prenten) te vinden, die gebruikt zijn om de sponsen te maken die verband met ons thema hebben. Vermelding verdient een prentje, overigens niet als spons gebruikt, van Jan Luijken (1649-1712) in zijn boekje: 'Des menschen begin, midden en einde' uit 1712 waar twee mannen zijn afgebeeld die colf spelen (cat.nr. 14). De één is aan de beurt, de ander wacht op zijn beurt. De bal ligt op een hoopje zand, het tuitje, waardoor zonder risico om in de grond te slaan een krachtige slag gegeven kan worden om zo ver mogelijk te komen. De schachten van de stokken zijn glad zonder pluimpje of andere versiering. Er is geen paal zichtbaar ofschoon we weten dat men die als doel bij het colven wel gebruikte.

Vier groepen

De selectie kan, op grond van de volgende criteria, iconografisch ingedeeld worden in vier groepen. In groep 1 zijn tegels bijeengebracht met grote dominante hoekmotieven (Wan-Li, kandelaar en grote ossekop) en grote krachtig getekende figuren. In groep 2 is het hoekmotief voornamelijk een klein afgebeelde ossekop; de figuren zijn over het algemeen kleiner dan in groep 1, maar zij zijn over het algemeen ook vlot getekend. Er is een exemplaar in opgenomen met een *fleur de lis* hoekmotief, doorslaggevend voor plaatsing in groep 2 was de kleinheid van de figuur. In groep 3 zijn voornamelijk tegels met het spinnetje als hoekmotief ondergebracht, een aantal tegels heeft zelfs geen hoekmotief. De kleine ossekop is hier terechtgekomen om de ondergroep der putti bijeen te houden.

In de laatste groep zijn voornamelijk tegels met twee

figuren ondergebracht; dit nagenoeg altijd gepaard met een spinnetje als hoekmotief, in twee gevallen ook met een kleine ossekop. In de vierde groep zijn ook twee zeer afwijkende tegels met golfspelers ondergebracht. Wij bespreken de tegels in de verschillende groepen nu wat gedetailleerder.

Groep 1, 19 tegels, 8 typen

We zien in deze groep tegels met drie verschillende fors getekende hoekmotieven. De heren in de rijen A, B en C zijn statig, zij hebben een hoed met pluim of een hoge hoed. Zij dragen een pofbroek met een strik onder de knie en een kort jasje waarboven een molensteenkraag. De bal is, behalve bij C1 en 2, nauwelijks zichtbaar; de stok is, zoals op de contemporaine schilderijen, dominant. De tegels met *Wan-Li* rand vertonen een heer met baret; het handvat van de stok, zoals we dat van de schilderijen kennen, is apart aangegeven. Er zijn varianten in de vorm van een spiegelbeeld (A3, 4) (de spons is omgekeerd op de tegel gelegd) en een baret met en zonder pluim (C1, 2). Wij hebben hier ongetwijfeld te doen met colfspelers, die niet spelen maar wachten op hun beurt of poseren. Eén van de poserenden (A1) staat op een stukje grond met bloemen; de *Wan-Li* tegel (C1, 2) laat weliswaar een paal zien maar de stok is een typische buitenstok met handvat en flexibele schacht. De paal op deze tegel moet een van de doelen zijn, zoals we die bij de buitenvariant (het colven) kennen. De tegels uit de rijen A, B en C worden in de periode 1630-1650 gedateerd.

In de rijen D, E en F komen alleen tegels met een grote ossekop als hoekmotief voor; de figuren zijn fors getekend, maar zij zijn eenvoudiger gekleed. Op de tegels in rij D zijn op hun beurt wachtenden afgebeeld. De tekeningen van de tegels D3, 4 zijn wat houterig; zij lijken duidelijk een afgeleide van A2, 3, 4, alhoewel zij de stok anders vasthebben. Op de tegels D1, 2 is de bal zichtbaar.

De tegels in de rijen E en F zijn in principe elkaars spiegelbeeld; een verschijnsel dat door omdraaien van de sponsen te verklaren is. De schaduwen blijven echter dezelfde kant uitwijzen; deze werden dan ook zonder schabloon aangebracht. De afgebeelden maken een spelende indruk; er lijkt een duidelijk verschil in beengebruik, het naar voren geplaatste been is een

A

B

C

D

E

F

A

B

C

D

E

F

standbeen. De bal is duidelijk zichtbaar, de heren zijn gekleed in een korte pofbroek, zij dragen een lage hoed met brede rand. De tegels E3 en F3 zouden op de binnenvariant van het kolf kunnen duiden. Op E3 is een laag paaltje zichtbaar, de man op F3 rookt een pijp wat een binnenhuis-scène (in een herberg?) suggereert. De tegels in de kolommen D, E en F worden in het algemeen in het derde kwart van de 17de eeuw gedateerd.

Groep 2, 19 tegels, 13 typen

In deze groep zijn ook een aantal ondergroepen te onderscheiden. Het hoekmotief is, voornamelijk, de kleine ossekop. Allereerst hebben we in de rij A en B op hun beurt wachtenden; de figuren staan rechtop met nagenoeg verticale stok of zij leunen op de stok. De schachten van de stokken in rij B zijn duidelijk voorzien van een kwastje, zij lijken daardoor sterk op de buitenstokken die op de schilderijen afgebeeld zijn. Er is soms een bal zichtbaar. Op vier tegels is een laag paaltje zichtbaar. De tegel A4 is gezien de schildering van het figuurtje, chronologisch laat; hij laat zien dat het, in het algemeen vroege, *fleur de lis* hoekmotief nog lang in gebruik bleef.

Rij C bevat tegels met een spelende man gekleed in lange jas met een breed gerande hoed; de bal is duidelijk zichtbaar. De rijen D en E bevatten tegels met verschillende spelende mannen; een enkele maal zijn de bal en een laag paaltje zichtbaar. De tegel E3 lijkt, qua spelhouding, wat op de colfspeler op het prentje van Jan Luijken uit 1712.

In rij F zijn een aantal spelers van colf afgebeeld; de hier gedemonstreerde 'full swing' kan slechts op de buitenvariant betrekking hebben. Qua hoekmotief en vlotheid van tekening zou F1 wel in groep 1 thuis kunnen horen, de overeenkomst van spelsituatie bracht ze in deze groep.

Op tegel F3 ligt de bal duidelijk op een tuitje, zoals op het prentje van Jan Luijken. De tegels in deze groep worden in de tweede helft van de 17de eeuw gedateerd, sommigen misschien nog wel iets later.

Groep 3, 15 tegels, 11 typen

Op twee na hebben de tegels in deze groep het spinnetje als hoekmotief of geen hoekmotief. De groep kan aan het eind van de 17de eeuw en in de 18de eeuw

gedateerd worden. Een zeer late tegel is D4 waarop een heer met lange broek is afgebeeld, de paal is een typische binnenkolfpaal met knop; de tegel is 19de eeuws. Opvallend is de ondergroep der putti (rij A en B); op tegel A2 wordt de bal na een harde verre slag nagekeken, een typische buitensituatie.

Groep 4, 19 tegels, 12 typen

Gemeenschappelijk kenmerk is voornamelijk het voorkomen van twee figuren, de tegels hebben op twee na (A1 en C1) een spinnetje als hoekmotief. In de rijen A, B, C en D is er telkens één spelende en één wachtende man; een situatie analoog, maar niet identiek, aan die op het prentje van Jan Luijken uit 1712.

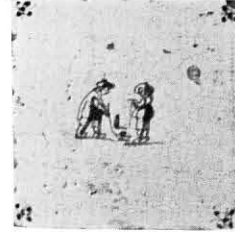
Op tegel A4 is het pluimpje aan de schacht van de stok te herkennen. In rij D wordt door de 'full swing' de buitenvariant gesuggereerd. In rij E is de ijs-variant afgebeeld; een colver met een man in een prikslee (E1) en twee schaatsers, waarvan één met een colfstok (E2). De datering van rij A-E is 19de eeuws; A1 en C1 zijn 18de eeuws.

Tenslotte bevinden zich op rij F twee zeer afwijkende tegels met vroege golfafbeeldingen. Zij zijn ca. 1900 gemaakt door de fa. Van Hulst te Harlingen. De gebruikelijke hoekmotieving zijn vervangen door de utensiliën van het golf: vlag, hole-boor, stok en bal; van de typische symmetrie is zo niets meer over. De tegel F3 beeldt een golfspelende dame af; F4 laat een caddy zien.

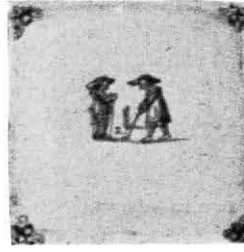
Colf, kolf, ijscolf en golf

Zo zijn er vier groepen tegels uit de 17de, 18de en 19de eeuw beschreven met vier varianten van één spel. Analyse van de tegels met betrekking tot de vraag welk spel is afgebeeld blijkt, wegens de sterke vereenvoudiging van de afbeelding, moeilijk. Er zijn maar twee tegels waarop zonder twijfel kolfspelers zijn afgebeeld (3D4 en 4B1); 3D4 vanwege de typische binnenpaal en 4B1 om de twee op enige afstand geplaatste palen. De tegel 2E2 vertoont ook twee palen maar die staan te dicht bijeen, terwijl een grote afstand tussen de speler en de palen gesuggereerd wordt. Bij alle andere tegels gaat het om colfspelers, ondanks het feit dat er wel eens een paal (die bij de buitenvariant als doel gebruikt kon worden) op de tegel is afgebeeld. Voor mij gaf dan het 'grondje' (1A1), het pluimpje

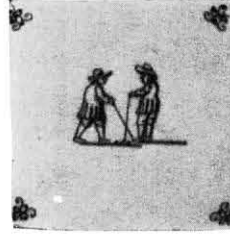
A

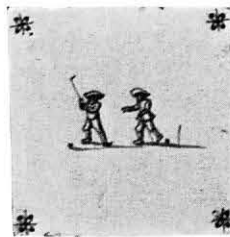
B

C

D

E

F

aan de schacht (1C1,2; 2B1,3; 3F3; 4A4), de 'full swing' (2F1-4) of het 'nazien' (3A2) de doorslag; daarnaast laat de prent van Jan Luijken zien dat buiten ook gladde schachten werden gebruikt. Alleen het ijscolven en golf levert weinig twijfels.

Wij komen tot de conclusie dat bij het hier beschreven thema anachronistische afbeeldingen een rol speelden; ondanks het feit dat in de 18de eeuw het spel een fundamentele wijziging ondergaat (van buiten naar binnen gaat; van colf tot kolf wordt) is daarvan in het algemeen niets, behoudens op 4B1 en de zeer late tegel 3D4, op tegels duidelijk te merken. De tegelmakers blijven de oude variant (het colven) afbeelden, zoals ze ook ridders in de 17de eeuw afbeeldden; het blijkt een ruim twee-en-een-halve-eeuw verkoopbare afbeelding te zijn!

J.A. Brongers

Summary

An iconographical study of Dutch tiles depicting colf-, kolf- and golf-players.

A short historical survey of the function of the tile and its production in Dutch society during the period 1550-1900 is given. The painting technique is described in some detail to illustrate how every tile got an individual character in spite of the use of mass-production methods for its fabrication.

The changes, corner-motif and representation underwent in the course of time are described; this information is applied to tiles depicting colf-, kolf-, and golf-players. The variability within this group is demonstrated: it appeared that a thematic collection contained 44 types. These types, together with some slight variations, in total 72 specimens, are described in four main categories. It was not possible to distinguish colf- and kolf-players clearly.

Résumé

Une étude iconographique de carreaux néerlandais avec des joueurs de colf, kolf et golf.

On donne un bref aperçu historique de la fonction du carreau dans la société néerlandaise entre 1550 et 1900. La technique de peinture est décrite pour illustrer comment chaque carreau, malgré l'application des méthodes de la production en série, ait pu garder un caractère plus ou moins individuel.

Les changements subis au cours des siècles par le motif angulaire et la représentation sont décrits.

La connaissance des caractéristiques générales de carreaux est appliquée aux carreaux avec des joueurs de colf, kolf et golf. La variabilité de ce groupe de carreaux est démontrée: la collection thématique parut contenir 44 types différents! Ces types avec quelques variants, au nombre total de 72, sont décrits en 4 groupes principaux. Il n'a pas paru possible de faire une distinction nette entre les joueurs de colf et les joueurs de kolf.

Zusammenfassung

Eine ikonographische Studie niederländischer Fliesen mit Colf-, Kolf- und Golf-spielern.

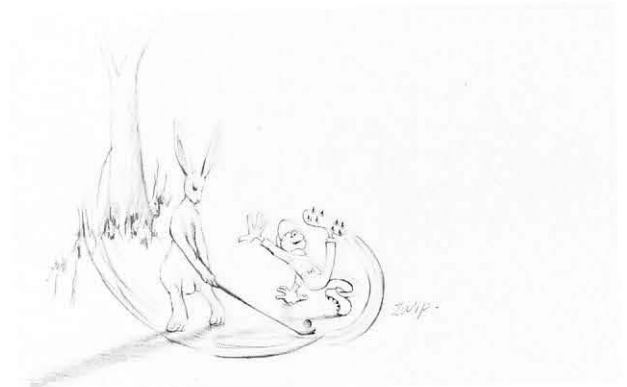
Nach einem kurzen historischen Ueberblick über die Bedeutung der Wandfliesen in den Niederlanden zwischen 1550-1900, wird die Bemalungstechnik beschrieben. Es zeigt sich, dass jede Fliese, trotz angewandter Massenproduktion, einen mehr oder weniger individuellen Charakter behalten konnte. Auch beschäftigt sich der Autor mit den Änderungen in Abbildung und Eckmuster, die dem Wandel der Zeit unterlagen. Die allgemeine Charakteristik der Fliesen wird auf die Exemplare mit den Colf-, Kolf- und Golf-spielern angewendet, sowie die Variabilität in dieser Fliesengruppe erläutert: bei einer thematischen Sammlung konnten 44 Typen festgestellt werden. Die insgesamt 72 Exemplare sind einigen Varianten in vier Hauptgruppen beschrieben worden. Einen deutlichen Unterschied zwischen Colf- und Kolf-spielern liess sich nicht feststellen.

De beste kolver slaat wel eens
de bal of de plank mis

Men moet de kolf niet naar de
bal werpen

Het is een groot kolfhout van
een mens

Iemand de bal onder de voeten
wegslaan

Volgens Van Dale 'drukken spreekwoorden in het kort een erkende, op ervaring berustende waarheid of wijsheid uit. Om het aanschouwelijke en het kernachtige ervan worden ze telkens weer toegepast op zich voordoeende situaties'.

Zij danken hun ontstaan aan een ambacht of vermaak, dat iedereen kent b.v. aan landbouw, scheepvaart of een populaire sport. Ze verdwijnen ook weer evenredig aan de populariteit ervan; dat zullen we bij colven zien. De Zuidnederlandse schilder Pieter Breughel de Oude (ca. 1515-1569) stoffeerde zijn 'Jagers in een winterlandschap' wel met enkele ijs-colvers, maar in zijn 'De Blauwe Huik' ofwel 'Spreekwoorden' beeldde hij er géén uit die met colven te maken had. In het Zuiden was deze sport dus niet zo populair.

Spreekwoorden zijn de wijsbegeerte van het volk². Als we dan in een 19de eeuws spreekwoordenboek er ruim twintig vinden die aan het kolfspel ontleend zijn, was kolven in die tijd een volkssport of is dat althans lange tijd geweest. Spreekwoorden hebben wel een zekere overlevingstijd: de kruik gaat zolang te water tot zij breekt! Maar we laten al vijftig jaar geen kruiken meer te water.

In het spreekwoordenboek van Stoett, begin 20ste eeuw, vinden we dan ook nog maar twee keer het steekwoord 'kolf'.

Gelukkig waren er de taalboekjes uit onze jeugd, waarin af en toe enkele spreekwoorden met tekst en uitleg, die bepaalde uitdrukkingen in ons geheugen verankerden. Daarom weet iemand uit de Lage Landen nog altijd wat *Een kolfje naar zijn hand*^{1,3} is, terwijl hij sinds 1700 geen colf meer in de hand heeft gehad.

De korte kolfbaan

Het woord *kolfje* is trouwens een typisch West-Fries understatement. Het kolfje heet tegenwoordig de 'klik' en hij is behoorlijk zwaar. We hebben dat zelf kunnen constateren bij de kolfsociëteit 'De 4 Eenen' te Spanbroek-Opmeer.

In West-Friesland gebruiken ze graag een verkleinwoord voor mensen of dingen waar ze ontzag en liefde voor hebben, liefde voor het kolfspel en ontzag voor de goede spelers in het dorpscafé. We zagen daar drie spelers om de beurt hun bal slaan, terwijl de anderen op krukken aan de bar zaten en geestig commentaar

gaven. De voorzitter legt ons uit welke de gummi- en de sajjetballen zijn. We zien dat de spelers de onderkant van de paal met een lap nat maken om te kunnen bewijzen dat hun bal de paal geraakt heeft, dat de van boven verlichte palen iets schuingesteld zijn naar het midden om vooral de bal niet omhoog te laten springen en we begrijpen op hetzelfde moment de uitdrukkingen *Zo glad als een kolfbaan*² en *Het is een weg als een kolfbaan*¹. Vroeger maakte men de banen van leem, later van cement, maar deze is door de leden zelf gemaakt van gewapend beton waarover een speciaal mengsel is gestreken dat het aanzien van vinyl geeft⁷.

*Hij slaat de paal mis*¹ en *Kolf aan stek*² (de bal heeft de paal geraakt), zijn verdere zegswijzen die alleen kunnen voortkomen uit het spel op de korte kolfbaan en op het ijs. Tot zover de spreekwoorden die zeker niet van de lange baan afkomstig zijn.

De lange baan

Zeker niet van de korte baan afkomstig zijn b.v.: *Men ziet aan het werk ieders oogmerk*¹. Een oogmerk is op de korte kolfbaan niet bekend en zeer zeker ook niet nodig. Voor de lange buitenbanen kunnen ze voor secure en voor minder goed ziende colvers onmisbaar geweest zijn.

*De bal is aan de kuil gebracht*¹ (nu is het bijna geklaard), *Het balletje bij het putje spelen*¹ (iets dicht bij de oplossing brengen), *Het balletje op het tuitje zetten*⁶ (met iets beginnen, iets op touw zetten). Deze spreekwoorden, ontleend aan het lange spel dat de colver tenslotte bij het einddoel: put, kuil of hole bracht, zouden ze niet weer eens in de mode kunnen komen? Bijvoorbeeld bij politici, die altijd blij zijn met een nieuwe 'oor'vanger en die alweer een tijd lang met 'hete hangijzers' hebben gesold, hun 'nek uitgestoken' of 'het voortouw genomen' hebben. Echt al clichés geworden!

De lange en de korte baan

En wat dunkt u van de volgende, die zowel op de lange als de korte baan kunnen duiden:

*Het is geen regt spel dat men met kromme kolven slaat*¹ (met slinkse streken komt men niet tot een goed resultaat).

Men moet de kolf niet naar de bal werpen^{1,3} (het er

niet bij neergooien), *Iemand de bal van onder de voeten wegslaan* ¹ (het gras voor de voeten wegmaaien, een kans ontnemen), *Men moet de bal slaan zoals hij ligt* ¹ (met de omstandigheden rekening houden, geen moeilijkheden verdoezelen, het niet mooier voorstellen, het nemen zoals het komt), *Hij geeft hem bal en stok in handen* ¹ (iemand alles geven wat hij in een bepaalde situatie nodig heeft, de gelegenheid geven om in te grijpen of ook een twist met hem uitlokken ⁴), *Zulke kolven zulke ballen* ¹ (naargelang het (mensen) materiaal, zo is ook het resultaat), vergelijk het huidige 'De appel valt niet ver van de boom', ofschoon dat spreekwoord meer naar familierelaties verwijst. Iets dergelijks vinden we bij: *Den gek behaagt zijne kolf* ¹ (alles wat van hemzelf is, vindt hij prachtig). Zo zegt men heden ten dage: elk meent zijn uil een valk te zijn.

Ter geruststelling van iedereen kan dienen: *Daar zijn veel narren zonder kolven* ¹ (ook zij die niet spelen kunnen dwaas zijn). En: *Zo alle zotten kolven droegen men vond geen hout genoeg om zich te warmen* ¹.

Tot slot nog een paar zegswijzen uit oude literatuur: *Dat heet ik je kolven* ¹ (dat zou ik jou wel eens willen zien doen, doe dat eens na!), *Het is een groot kolfhout van een mensch* ¹ (het is een grote onbehouwen man of vrouw). Colfhout had in het Middelnederlands al de betekenis van kinkel of botterik en werd ook van een vrouw gezegd ⁵.

Nog drie spreekwoorden blijven over: *Hij is overal bij met zijn kort colfje* ¹. We zouden nu zeggen: 'Spuit elf geeft ook modder' of 'Hij staat ook overal met zijn snufferd bij'. Op het schilderij Sint Nicolaasavond van Jan Steen 1626-1679 heeft de jonge zoon een 'kort colfje' gekregen. Mannen en jongens, daar reppen de spreekwoorden alleen van en op talloze schilderijen staan ze met colfstok en spelend afgebeeld.

Toch zijn er ook enkele schilderijen en tekeningen bekend waarop meisjes en vrijsters colfstok en bal dragen. Misschien waren ze net zo uitzonderlijk als nu een vrouw die een zware vrachtwagen bestuurt? Zij schaatsten, speelden op het virginaal, schonken melk uit, dronken ook wel eens een roemertje teveel, aten oesters (toen volksvoedsel), lazen een brief en ontluisden soms een kinderhoofdje. Maar buitenshuis colven... Misschien luisterden ze erg goed naar de rijmen van Vader Cats, die in zijn 'Regels voor de

Huushoudinge in Spreucken, Spreeck-Woorden en Gedichten, rakende de onderlinge plichten tusschen Man en Wijf' neerschreef:

Quade beenen, goede wijven,
Dienen wel in huis te blijven ⁹.

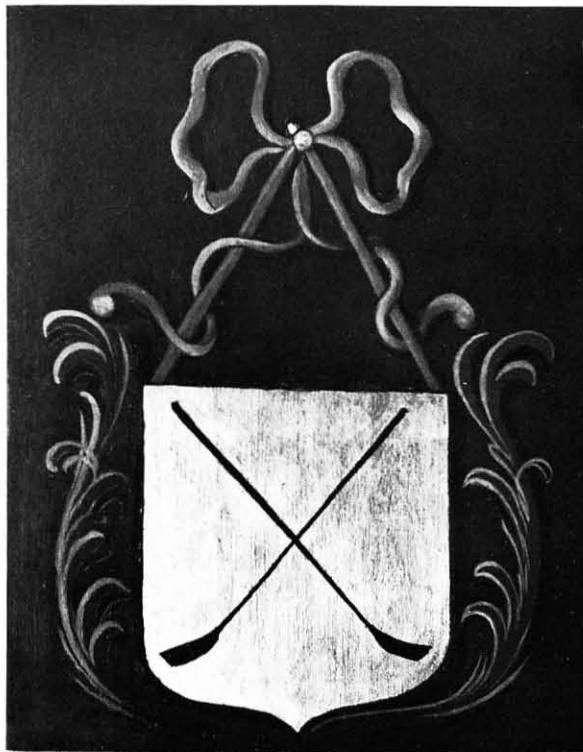
Pas in 1966 mochten dames lid worden van een van de 16 nog bestaande kolfverenigingen ⁸. En in het blad Golf van juni 1981 lazen we dat zelfs in de buurt van Stratford-on-Avon het parkeerterreintje voor de damesgolfsters schrill afsteekt tegen de immense parkeerplaats voor heren!

Zoals de beste breister nog wel eens een steek mocht laten vallen, *sloeg de beste kolver nog wel eens een bal mis* ¹!

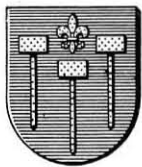
En een vrolijk besluit geeft het laatste gezegde: *Hij heeft goed gekolfd* ² (hij heeft goed geboerd, het is hem in de wereld meegelopen).

Th.M. Grosfeld-van Balen

- 1 P.J. Harrebomée, Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal of Verzameling van Nederlandsche Spreekwoorden en Spreekwoordelijke Uitdrukkingen van vroegeren en lateren tijd, Amsterdam 1980. Fotomechanische herdruk van de afleveringen die in 1858, 1861 en 1870 in drie delen werden gebundeld.
- 2 Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal, 's-Gravenhage 1970.
- 3 F.A. Stoett, Nederlandsche Spreekwoorden, Spreekwijzen, Uitdrukkingen en Gezegden, naar hun oorsprong en beteekenis verklaard, Zutphen 1923.
- 4 J.M. Fuchs en W.J. Simons, Shell-journaal van oude sporten, 1976.
- 5 J. Verdam, Middelnederlands Handwoordenboek.
- 6 J. ter Gouw, De Volksvermaken, Haarlem 1871.
- 7 J. Klaver, persoonlijke mededeling 1981.
- 8 A. van Hulzen, 250 jaar Kolfbaan, Utrecht 1981.
- 9 Al de Werken van Jacob Cats, Schiedam 1855.

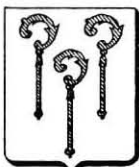
*Anthoni Klick, Organist tot
Leerdam, heest dit Orgel
geschildert. N° 1720.²⁵*

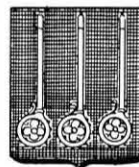
Bornecolve
Anvers

Colff
Holl.

Groot
Holl.

Datselaer(*van*)
Guelde

Born(*van*)

Het wapen van Theunis Klick op het orgel van de kerk in Culemborg. Klick was afkomstig uit Hoorn en vestigde zich in 1712 in Leerdam, waar hij organist werd. Ook uit Leerdam is bekend dat hij daar in de kerk bepaalde schilderswerkzaamheden verrichtte. Hij overleed in 1731.

Bij een aantal families duidt de naam op een duidelijk verband met het colfspel, zoals Kolff, Bornecolve, Colff, en Colve. Bij de laatste drie families is door de tekenaar van J.B. Rietstap's *Armorial général* de heraldische term *crosse* duidelijk fout geïnterpreteerd.

Bij wapens van families als Groot en Van Daatselaer is niet meer na te gaan of de wapenfiguren al dan niet juist zijn weergegeven. Dezelfde onduidelijkheid bestaat bij een wapen als dat van de familie Born waar een *etui de crosse* is weergegeven.

De colf, colfstok of colfhamer wordt in de heraldiek gerangschikt onder de kunstmatige wapenfiguren, dit wil zeggen voorwerpen welke door mensenhanden gemaakt zijn.

Deze wapenfiguur wordt slechts sporadisch op familiewapens aangetroffen. Daar het colfspel mogelijk van Nederlandse origine is, is het niet verwonderlijk dat de meeste wapens met colfstokken voorkomen bij geslachten uit de Lage Landen.

Waarom deze geslachten een dergelijke wapenfiguur verkozen zal veelal niet meer te achterhalen zijn, behoudens bij die geslachten wier familienaam toch duidelijk een aanwijzing geeft dat het om een zogenaamd sprekend wapen gaat.

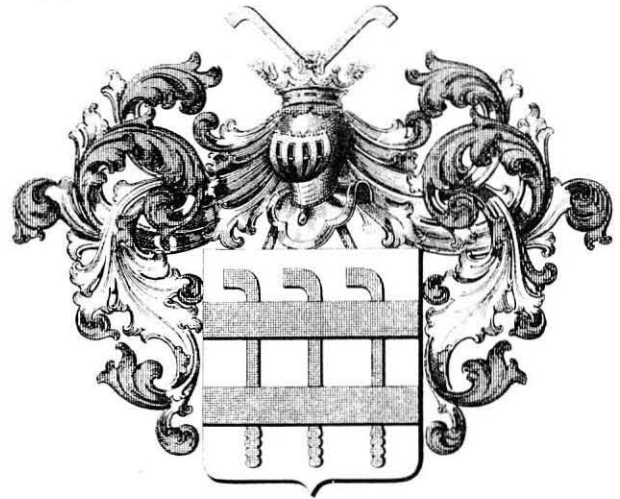
Zo voert het uit Brabant stammende geslacht Kolff drie colven in de vorm van hamers, een Gents geslacht Colve een colfstok geplaatst in de richting van een schuinbalk, een geslacht Bornecolve uit Antwerpen drie colfstokken met de stelen naar boven, een Vlaams geslacht Sproncholff twee schuingekruiste colfstokken en een geslacht Colff uit het Zuid-Hollandse eveneens drie colfstokken.

Een Hoorns geslacht Klick voerde twee schuingekruiste colfstokken. Dit wapen kunnen wij eveneens onder de sprekende wapens rangschikken. Het Oud-Hollandse woord voor een bepaald type colfstok is namelijk klik.

Van één wapen van een geslacht waarvan de naam geen directe connecties met het colfspel doet vermoeden is de herkomst echter wel bekend indien wij tenminste enige waarde aan de daarop betrekking hebbende familieoverlevering kunnen hechten. Het betreft hier het wapen van het oud-adellijk geslacht Van Balveren uit het Gelderse.

De overlevering zegt namelijk dat de verandering van het oude blazoen der Van Balveren's – een leeuw – en de keus van colven uit een colfpartij met een hertog van Gelre is voortgesprongen. Deze colfpartij zou ca. 1425 hebben plaatsgevonden tussen de toenmalige hertog van Gelre, Arnold van Egmond en heer Evert van Balveren, overste rentmeester van het hertogdom. Vooral in de Zuidelijke Nederlanden en in Frankrijk voeren verscheidene geslachten voorwerpen in hun wapen, waarvoor de in de Franse taal gestelde heraldische term *crosse* wordt gebezigd. Dit woordje *crosse* betekent zowel bisschops- of herdersstaf als colfstok.

Wapens van de familie Van Balveren (onder) en het wapen van de gemeente Wamel, dat waarschijnlijk gedeeltelijk afgeleid is van dat van de Van Balverens.

Bij families met namen als Evesque, Pasteur, Abbé en Bisschop mag men wel aannemen dat dan inderdaad bisschops- of herdersstaven zijn bedoeld.

Het verwarrende is echter dat deze bisschopsstaven soms op precies dezelfde manier worden afgebeeld als de colfstokken. Zie b.v. het wapen van het geslacht Colve waar toch zeker een colfstok zal zijn bedoeld. Zo komt ook de term *etui de crosse* voor, een soort foudraal voor de kolf van een geweer. Een dergelijk foudraal kan echter ook gebruikt worden voor een colfstok of een kromstaf, zodat ook hier weer enige verwarring kan ontstaan.

In de vroegste heraldische tijden, toen afbeeldingen van wapens actief gevoerd werden, zullen van wapens met bisschopsstaven en colfstokken afbeeldingen voorhanden zijn geweest welke later verloren zijn gegaan. Eeuwen daarna werden deze wapens wellicht weer opgetekend uit mondelinge overleveringen en werden door verkeerde interpretatie bisschopsstaven tot colfstokken en colfstokken tot bisschopsstaven vervormd. Bij de wapens van b.v. de geslachten Groot, Maas en Van Daetselaer kunnen wij niet meer nagaan wat nu eigenlijk wordt bedoeld, een colfstok of een bisschopsstaf.

Slechts één Nederlandse gemeente voert colfstokken in haar wapen. Het wapen van deze gemeente – Wamel – zal ongetwijfeld ontleend zijn aan dat van het reeds genoemde adellijke geslacht der Van Balveren's, welke heren van Dreumel en Wamel waren. De twee dwarsbalken uit het Balverenwapen zijn hier echter vervangen door één golvende dwarsbalk, welke de rivier de Waal, waaraan dit dorpje is gelegen, moet symboliseren.

A.C.A van Soest

Zuid-Afrika, 2 december 1976
Postzegel ter ere van Gary
Player
First Day Cover
Nr. 23 van de lijst

De eerste postzegels

De eerste plakpostzegels ter wereld werden op 6 mei 1840 in omloop gebracht in Groot-Brittannië. Het waren de beroemde 'one penny black' en de 'two pence blue' met de beeltenis van koningin Victoria. Vóór die tijd werden dichtgevouwen brieven – er waren nog geen enveloppen – verzegeld met was of lak. Met een zegelring of een cachet drukte men daarin een familie- of stadswapen of de eigen initialen.

Circa drie jaar later verscheen de eerste postzegel buiten Groot-Brittannië en wel in het Zwitserse kanton Zürich.

Binnen tien jaren volgden toen bijna vijftig staten dit voorbeeld waaronder Frankrijk op 1 januari 1849. Het buurland België waagde de sprong op 1 juli van datzelfde jaar met twee zegels die de beeltenis droegen van koning Leopold I. En ook het onafhankelijke Duitse koninkrijk Beieren deed van toen af mee. Nederland volgt in 1852; de postzegel draagt eveneens de afbeelding van de dan regerende vorst, koning Willem III.

De afbeeldingen op postzegels

Toen sir Rowland Hill in 1840 de eerste postzegels liet drukken om op die manier de diensten van de postrijen vooraf te laten betalen, kon hij niet vermoeden welke gevolgen zijn initiatief zou hebben. Al spoedig na de invoering van de postzegel waren er mensen die er meer in zagen dan alleen een frankeermiddel. Die eerste postzegels, mooi gegraveerde meesterwerkjes, wilde men graag verzamelen, men wilde ze aan anderen kunnen tonen en erover kunnen praten. Zo ontstonden de albums en de eerste catalogi. Thans is de filatelie zeker de meest voorkomende manier van verzamelen.

Veel landen speelden in op deze drang tot collectiëren, o.a. door het uitgeven van zegels die een bepaald onderwerp weergaven.

Postzegels met golfafbeeldingen

De verschillende landen gingen onderling wedijveren om het grootste aantal postzegels op de markt te brengen. In het bijzonder na de tweede wereldoorlog kwam er een stroom van nieuwe zegels die allerlei verschillende onderwerpen uitbeelden. Hierdoor raakten nog meer mensen geïnteresseerd in het verzamelen daar-

van, sommigen doordat de afbeelding iets met hun beroep of hun hobby te maken had, anderen doordat ze geboeid werden door culturele evenementen of een bepaalde tak van sport, kortom voor iedereen was er wel een onderwerp dat hem aansprak.

Vanaf 1953 verschenen er in meerdere landen postzegels met golfafbeeldingen. Het grootste gedeelte van deze zegels is uitgegeven op een eiland of een eilandengroep; elfmaal op eilanden rond de Caraïbische Zee. Het merendeel komt uit Amerika. Op de tweede plaats komen Europa en Afrika. Dan volgt Australië en tenslotte Azië.

Het is niet verwonderlijk dat Amerika hierbij voorop loopt. De golfspelers in dat continent zijn talrijk.

Daarenboven zullen de eilanden rond de Caraïbische Zee, idyllische golfparadijzen bij uitstek, hun banen uit toeristisch oogpunt graag in de publiciteit brengen. Welke zijn nu de onderwerpen die op golfpostzegels worden afgebeeld en ter gelegenheid waarvan worden zij ontworpen?

Meestal tonen de zegels ons een golfterrein of zijn ze uitgegeven ter gelegenheid van een opening of een zoveel-jarig bestaan van een baan. Vervolgens worden ze uitgegeven naar aanleiding van kampioenschappen of wedstrijden. Ook worden golfspelers afgebeeld, zelfs een swingende Donald Duck zit er tussen, uitgekomen in 1979, het jaar van het kind. Voorts zien we tassen en stokken en tenslotte zijn er nog zegels verschenen als pur-sang toeristische publicatie.

Een volledige lijst van de 36 tot nu toe in omloop gebrachte series volgt hieronder.

De Y voor de nummers verwijst naar postzegelcatalogus Yvert et Tillier.

De S verwijst naar postzegelcatalogus Scott.

- 1 Japan, 20 november 1953, Y547 S592, zicht op Mt Unzen vanuit Sasebo Golf Course. De eerste postzegel die iets met golf te maken heeft.
- 2 Frans West-Afrika, 15 maart 1958, YLP27 SC-27, herdenking van het honderdjarig bestaan van Dakar. Links golfstokken.
- 3 Kaap Verde, 18 januari 1962, Y320 (315-320) S325, uit de set 320-325. De eerste echte golfpostzegel, waarop een swinging golfer.
- 4 Frankrijk, 3 september 1962, Y1355 S1027, herdenking van het 300-jarig bestaan van Duinkerken, links een tas met golfstokken.
- 5 Nicaragua, 12 december 1963, Y505 (493-505) SC-535, uit de set C523-525. Ter ere van de Olympische Spelen 1964. Uitgebeeld is het putten.
- 6 Montserrat, 29 december 1967, Y192 (189-192) S192, uit de set 189-192. Uitgegeven ter gelegenheid van het internationale toeristenjaar.
- 7 Bahamas, augustus 1968, Y261 (261-264) S272, uit de set 272-275. Een toeristische uitgave.
- 8 Cook eilanden, 7 juli 1969, Y212 (203-212) S263, uit de set 254-263. Ter ere van de derde Pacific Games.
- 9 Montserrat, 30 november 1970, Y251 (248-251) S251, uit de set 248-251. Toeristische uitgave, waarop een Tee en een Fairway te zien is.
- 10 Frans Polynesië, 8 september 1971, YLP52 (52-54) SC75, uit de set C74-77. Ter gelegenheid van de vierde South Pacific Games.
- 11 Bermuda, 1 november 1971, Y272-275 S284-287. Afgebeeld zijn de banen: Ocean View, Port Royal, Castle Harbour en Belmont.
- 12 Ras el-Cheirna, 1971 Y64, Apollo XIV Maanpostzegel, waarop Alan Sheperd die golf speelt op de maan.
- 13 Marokko, 8 februari 1974, Y695 S310. Internationale Golf Grand Prix om de Hassan II trofee.
- 14 Frans Polynesië, 27 februari 1974, Y94-95 S275 en 276. Zicht op de Atimaono golfbaan.
- 15 Australië, 24 juli 1974, Y538 (535-541) S592, uit

de set 590-596.

- 16 Dominicaanse republiek, 24 oktober 1974, vier verschillende zegels, C222, C223, Y756-757+ LP268/269, S729 en S730. Ter gelegenheid van de Wereldkampioenschappen Golf voor Amateurs.
- 17 St. Kitts Nevis, 1975, Y320-323 S308-311. Vier verschillende gekleurde zegels ter gelegenheid van de opening van de Frigate Bay Golf Course.
- 18 Ierland, 26 juni 1975, Y 324, 325 S371 en 372. Ter ere van het negende Europese Amateur Golf Team Kampioenschap in Killarney.
- 19 St. Vincent, 31 juli 1975, Y410 (409-413) S431. Aquaduct Golf Course.
- 20 Gambia, 25 februari 1976, Y321-323 S232-234, elfde onafhankelijkheidsdag; drie kijkjes op Banjul Golf Course.
- 21 Granada, 25 februari 1976, Y558 S704 St. Georges Golf Course.
- 22 Ecuador, 11 september 1975, Y929 (921-936) S922, uit de set 914-929. Ter gelegenheid van de derde Equadorian Athletic Games in 1974.
- 23 Zuid-Afrika, 2 december 1976, Y410 S459. Gary Player.
- 24 Sharjah. Gaf een set postzegels uit in 1971 of 1972, zowel gewone als luchtpostzegels; op twee er van is een golfer afgebeeld die een bal slaat met een houten stok.
- 25 Jersey, 28 februari 1978, Y 167-170 S183-186. Vier postzegels, uitgegeven ter ere van Harry Vardon.
- 26 St. Christopher Nevis, Angiulla, Y388 (379-393) S364 (355-369), 8 september 1978. Laat het Royal St. Kitts Hotel zien en de Golfcourse.
- 27 Zuid-Afrika, 4 oktober 1979, Y467 (467-470) S525 (525-528). Vier rozen-zegels uitgegeven bij de vierde World Rose Conventie gehouden in Pretoria. Een roos heeft de naam 'Gary Player' gekregen.
- 28 Granada, 2 november 1979, Y870 (866-874) S954 (950-958). Een serie van negen postzegels die Walt Disney-figuren uitbeelden, om het jaar van het kind te herdenken. Op de 4C postzegels staat een swingende Donald Duck.
- 29 Griekenland, 24 november 1979, Y1362 (1356-1364) S1325 (1319-1327). Een set uit een serie van negen zegels ter ere van het 27ste toernooi om de wereldbeker gehouden op de Glyfada Golfbaan.
- 30 Jamaica, 26 november 1979, Y475 (474-479)

S466 (465-470). Een uit een serie van vier, waarop verschillende gebeurtenissen en plaatsen op Jamaica worden afgebeeld.

31 Christmas Eiland (Indische Oceaan), Y134, 135 S93, 94, 12 februari 1980. Twee postzegels ter herdenking van 25 jaar golf op het eiland.

32 Luxemburg, 28 april 1980, Y961 S643. Een zegel die een sport propageert voor de gezondheid.

33 Frankrijk, 20 oktober 1980, Y2108. Uitgegeven ter ere van de Franse Golffederatie. Laat een swingende golfer zien.

34 Bophuthatswana, 6 december 1980, Y64, 65 (64-69). Twee postzegels die de Gary Player Country Club Golf Course laten zien bij het Sun City Hotel.

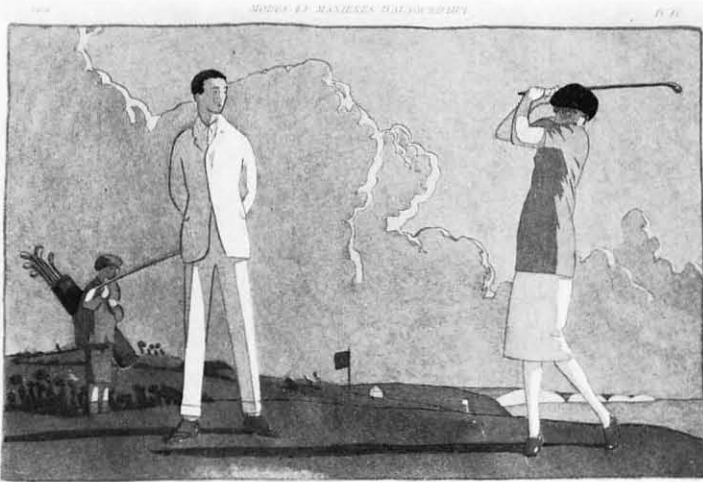
35 Columbia, 1980, Y657.

36 Verenigde Staten van Amerika, september 1981. Ter ere van Robby Jones en Mildred Jaharia.

Golfcollectors Society Bulletin, nr. 34, jan. 1977.
Frans de Troyer, De thematische filatelie, Brussel.
Kenneth Chapman en Barbara Baker, Postzegels, Amsterdam.
Schulenburg Golf Library, Arcadia, Pretoria.

Aug. P.C. Laane

Illustratie uit 'Journal des Dames et des Modes' (1912)
Nederlands Kostuummuseum,
's-Gravenhage
(cat.nr. 71)

Illustratie uit 'Modes et Manières d'aujourd'hui' (1919)
(cat.nr. 71)

Sinds de 15de eeuw zijn er berichten en afbeeldingen tot ons gekomen, die een idee geven over de kleding die gedragen werd bij het golfspel. We zien dat de heren meestal gekleed waren, zoals dat normaal overdag te doen gebruikelijk was.

In het midden van de 18de eeuw nam de clubvorming toe en de leden namen evenals de leden van de jacht- en cricketclubs een clubuniform aan. Het was verplicht dit uniform te dragen gedurende het spelen van een wedstrijd op straffe van boete (b.v. 'n fles rum). Voor golfers bestond dit uniform meestal uit een rode jas, lichte nauw passende kniebroek, witte kousen en donkergekleurde schoenen. Een driesteek of een grote ronde hoed sierde het hoofd van de man in deze tijd. De uniformiteit kwam tegen het eind van de 18de eeuw steeds meer tot uiting in de diverse kleuren van de kraag van de jas en in de spreuken en afbeeldingen op knopen en badges die op de jas aangebracht werden en op de jas zelf. Het uniform van de Royal and Ancient Golf Club of St. Andrews ziet er in 1784 als volgt uit:

'Red coat with dark blue velvet cape (kraag), with plain white buttons, with an embroidered club and ball on each side of the cape, with two large buttons on the sleeves'.

Het verschil in de kleur van de rokjas, het model dat in die jaren in de mode was, en van het kortere jasje dat soms voor sportieve doeleinden gedragen werd, kan ook aangeven uit welke klasse van de bevolking de clubleden afkomstig waren. Rood bijvoorbeeld voor de adel en de deftige stand en groen voor de neringdoenden en huns gelijken. De rode kleur werd bij voorkeur door boogschutters en jagers gebruikt. Door deze felle kleur waren de dragers gemakkelijk herkenbaar. Dezelfde argumenten golden voor de golfspelers. De ballen uit die dagen wilden nog wel eens aanzienlijk van hun koers afwijken. Het merendeel van de golfspelers in de 18de eeuw speelden op openbaar terrein. De overige gebruikers van de 'Commons' dienden dus de beoefenaars van deze gevaarlijke sport van verre te kunnen zien aankomen teneinde zichzelf tijdig in veiligheid te kunnen brengen. Bij de Royal Blackheath Golf Club bij Londen was het dragen van rode jasjes officieel nog verplicht in deze eeuw. Dit duurde tot de culb in 1923 naar een particulier terrein in Eltham verhuisde. In de 19de eeuw diende iedere

partij op Blackheath daarenboven nog voorafgegaan te worden door een man met een rode vlag. Vroeger speelde iedereen golf en de clubvorming bracht een zekere exclusiviteit in het spel.

Rond de eeuwwisseling kwam de hoge hoed voor dagelijks gebruik in de mode. Op de golfcourses was het zeer modieus om een witte te dragen. Het werd op den duur een tegenhanger van de Schotse baretten (Tam o'Shanter) en de petten die vooral na 1820 erg geliefd waren.

De kniebroek werd vervangen door een lichte lange broek toen in de eerste helft van de 19de eeuw de mode voor de heren in deze richting veranderde en ook de jas kreeg de slappen die we op de modeprenten uit deze tijd tegenkomen.

Handschoenen werden in de 18de eeuw al gedragen, bij het golfspel, maar in de loop van de 19de eeuw nam het gebruik van handschoenen, evenals het gebruik van slobkousen toe.

De plicht het clubuniform te dragen verminderde en in de jaren 1840-1850 zien we afbeeldingen van professionals die de voorkeur geven aan kleding vervaardigd van tweed of laken naar persoonlijke smaak. Men droeg er meestal een pet bij.

In de jaren die hierop volgden steeg de populariteit van het golfspel. Na 1860 zien we dat de lange broek concurrentie krijgt van de z.g. knickerbocker, een wijdvallende kniebroek, bij de knie vastgemaakt met een knoopsluiting of een gesp. Vanaf 1880 komen er verschillende modellen sportjasjes in de mode. Bij de knickerbocker werd meestal een getailleerd jasje met ceintuur gedragen en een pet, dit alles vervaardigd van hetzelfde materiaal, meestal tweed.

De rode jas werd in de jaren negentig nog steeds verkocht, we lezen in een advertentie uit 1894:

'These jackets are made in all sorts of materials but the golf jacket proper is scarlet serge, some clubs being recognised by the collar, which is of different cloth, faced' (Tailor and cutter, 1894).

Er waren clubs die trouw bleven aan de 'rode jas traditie' en andere waren van mening dat het een onderscheiding moest blijven van de 'maestro'.

Maar de glorie van dit één-, hooguit tweekleurig kledingstuk werd in de schaduw gesteld door een nieuwe mode: het overvloedig gebruik van veelkleurige ruitpatronen voor jasjes, vesten, petten, knickerbockers,

lange broeken (met omslag) en dik gebreide kousen in ruit- en streepdessin.

'De golfer is een vogel van levendig en gevarieerd gekleurd pluimage geworden', staat te lezen in 'Golf' anno 1902.

Na 1914 zien we de knickerbocker langzamerhand overgaan naar een wijder losser vallend model dat na 1920 de vorm van de plusfours benadert. (Het overhangend gedeelte bij de knie vereiste 4 inches stof meer dan het model dat eerder in de mode was).

In een prijscourant van 'Burberry' 1912-1915 staat een uitgebreide collectie sportkleding beschreven vervaardigd van stoffen, die 'rainproof and selfventilating' zijn. Deze kleding is o.a. bedoeld voor jagers, vissers, auto- en motorbezitters, skiers en golfspelers.

De plooi in de rug van de jasjes, de royale zakken en het ruime model van de mouw worden voor golfkleding extra aanbevolen. Ook wordt reclame gemaakt voor korte regenjasjes en het 'Klis cloth suit'.

Dit is een pak gemaakt van stof, dat een elastisch effect geeft bij inspannende bewegingen (28 tot 35 inches). Dit costume bestaat uit een gewone lange broek en een colbertjasje. De aanbeveling zegt: 's morgens keurig gekleed naar het werk en na gedane arbeid zonder van kleding te verwisselen naar de golfcourse.

De plusfours bleven tot in de tweede wereldoorlog een geliefd kledingstuk bij de beoefening van de diverse sporten.

Wat de schoenen en laarzen betreft, deze waren stevig van model en werden in de loop der jaren steeds meer van spikes voorzien.

Slobkousen bleven in trek en de pet veranderde van model.

In het begin van de 20ste eeuw bestond de kleine bol uit acht segmenten, later groeide deze uit tot een royaler model dat beter bij de plusfours paste, ook het jasje kreeg een vlotter aanzien.

Uit de notulen van de Kennemer Golf Club te Santpoort van 1911 blijkt, dat in dat jaar de heren steeds speelden met het colbertjasje aan, hoe hoog ook de temperatuur was gestegen. In overleg met de Haagsche Golf Club werd besloten, dat in het vervolg, alleen bij zeer warm weer, het spelen in hemdsmouwen kon worden getolereerd.

Een vaste regel voor de kleding op de golfcourse bestaat niet en naast de pet zien we golfspelers met hun

onafscheidelijke tweed-vilt-stro of bolhoed en naast de keurige geklede heren zien we zwoegers met opgerolde hemdsmouwen en jersey slipovers.

Wat de dames betreft zien we het eerste bericht verschijnen in de notulen van de 'Musselburgh golfclub' in Schotland in 1810. Het handelt over de prijzen beschikbaar gesteld voor een op handen zijnde wedstrijd. In 1873 komen we een afbeelding tegen van twee dames die druk bezig zijn met putten op de twaalfde hole van de 'Westward Ho golfhouse'. Zij zijn gekleed naar de mode van die tijd, een lange japon met stroken, naar achteren opgenomen en een rijkversierde hoed met struisveren.

Een echtpaar met kinderen op weg naar de golfcourse in 1885 toont ons wat meer praktische kleding: de dame draagt een japon met nauwsluitend bovenlijfje en een gedrapeerde rok. Hierbij heeft ze een cap of pet opgezet naar het 'Sherlock Holmes' model, dat haar man draagt.

In de jaren negentig werd ook bij de dames het golfspel zeer populair. In 1893 werd voor het eerst om het kampioenschap bij de dames gestreden, de meeste clubs waren in die jaren zo charmant geweest voor hen golfbanen te creëren met kortere holes. Het bleek namelijk dat zij moeite hadden met het maken van een full length drive.

In plm. 1889 schrijft mrs. Douglas in the gentlewoman's Book of Dress: 'as for golf all the variety that golf requires is to have a skirt a trifle shorter and the sleeves and bodice a thought looser than usual to ensure freedom of stroke'.

In 1902 schrijft lord Moncrieff in 'Golf': 'We venture to suggest seventy or eighty yards as the average limit of a drive advisedly, not because we doubt a lady's power to make a long drive, but because that cannot well be done without raising the club above the shoulder . . . the posture and gestures required for a full swing are not particularly gracefull when the player is clad in female dress'.

Op een afbeelding uit 1894 zien we een dame gekleed in rok en blouse. Deze blouse is ruimer in de schouders dan normaal is voor die tijd en ook de rok is korter van model.

Een schotse baret, een petje of een hoed van vilt of stro met bloemen en linten waren de sportieve hoofdbedekkingen in deze dagen.

LA CITROËN ET LES SPORTS

Illustratie uit 'Gazette du Bon
Ton' (1923/24)
Particuliere collectie
(cat.nr. 71)

Na 1893 kwamen golfcapen in de mode. Zij reikten tot op de heup en werden door middel van twee gekruiste banden aan de voorkant op de plaats gehouden. Deze capes werden meestal gevoerd met een schotse ruit.

In de koude maanden gaven de dames de voorkeur aan strakke jasjes en rokken van tweed of wollen stof, in de zomer droegen zij bij voorkeur rok en blouse of een licht gekleurde japon, op windrige dagen gecompleteerd met een jasje van flanel.

Het was in deze jaren niet alleen het golfspel dat de aandacht van de emanciperende dames kreeg. Ook tennis, hockey, picnic, bootpleziertjes, het strandleven, paardrijden, de jacht en vooral de opkomst van de fiets vroegen om gemakkelijker zittende kleding. Kleding voor 'any outdoor exercise', dat wast we later sportkleding zullen gaan noemen.

In 1907 zien we de rok voor sportbeoefing plm. 17 cm. van de grond omhoog gaan. Aan de binnenkant werd er vaak een leren tegenzoom ingezet ter bescherming.

In Nederland zien we op de golfcourses nog enkellange rokken gedragen worden tot ongeveer 1917. In de zomer waren witte japonnen erg geliefd en in de winter gaf men de voorkeur aan donker gekleurde rokken. Hierbij werden blouses, truien, jasjes en hoeden gedragen naar de steeds wisselende modevormen. Het meest 'Nederlandse' plaatje zag ik in de 'Revue der Sporten' 1913-1914. Op 18 en 19 oktober 1913 werd een wedstrijd uitgeschreven op het golfterrein in Santpoort en de kleine caddies, die de golfspelers vergezelden droegen knickerbockers, platte petjes en klompen.

De blouses, van katoen of flanel gemaakt, zijn nu voorzien van een hoge boord of een platliggend kraagje. Bij beide modellen werd een stropdas gedra-

gen. Soms werden de mouwen opgerold. Kortere rokken vragen om modieuze schoeisel. Er werd geadviseerd schoenen en laarsjes te dragen met platte hakken. Zolen en hakken werden ook bij de dames voorzien van spikes. Bruine schoenen van zacht leer waren 't meest in trek en slobkousen van leer of stof completeerden de voetbedekking.

In deze jaren zien we de wollen sporttruien en vesten verschijnen. Zowel de dames als de heren maken hier een veelvuldig gebruik van en rood is ook dan weer een zeer geliefde kleur bij de golfspeler.

De hoeden kregen een meer praktische uitvoering en die tijd dat de auto tot het straatbeeld ging behoren werd aan de reeks hoofdbedekkingen nog een soort motorcap toegevoegd, meestal van dezelfde stof gemaakt als de rest van de uitrusting.

Na 1909 volgde men vaak de Amerikaanse mode en werd de hoed steeds minder als vaste regel gedragen. Ook de handschoen kreeg een speciale plaats bij de golfkleding. We citeren Mary Hezlet: 'as they do not interfere at all with the grip on the club, and are a great protection to the hands saving them from the disfiguring marks of chaps and blisters'.

De sportkleding volgt de jaren die hierna komen de algemene modetrent. De rokken langer of korter, het model van de blouses, truitjes, vestjes, speciale corsetten, wel of niet een hoedje, het wisselt met de jaren. Onder invloed van Coco Chanel, die veel gemakkelijker zittende sportieve kleding in jersey stoffen creëerde in de twintiger jaren evolueerde de sportkleding in snel tempo. We komen in de modebladen dan ook steeds meer afbeeldingen tegen van kleding die aanbevolen wordt om op de golfcourse te dragen.

In de jaren dertig geeft de mode weer en wat 'langge-rekter' beeld te zien, dit is ook in de sportkleding waarneembaar. Pas na de tweede wereldoorlog wordt er meer aandacht besteed aan zeer specifieke kleding voor sportieve doeleinden. Daar golf een 'all weather sport' is mogen vooral de golfspelers zich verheugen over de nieuwe mogelijkheden die de ontwikkeling van de regenkleding hen biedt. De ontwerpers van de vrije tijds-kleding zijn de laatste jaren zeer creatief bezig en op de golfcourse zien we dan ook een duidelijke weerspiegeling van hun kunnen.

Wat de specifieke golfkleding betreft komt deze vooral tot uitdrukking in de alleenstaande linkerhandschoen

naar speciaal model gemaakt; voor linkshandigen zijn er handschoenen voor de rechterhand verkrijgbaar en in het comfortabel model van de golfschoenen en laarsjes.

De handschoenen zijn verkrijgbaar in leer en in kunststof voor regenachtige dagen, als het natte leer gaat glijden. Voor de winter zijn er handschoenen in paren, de bovenkant is dik gevoerd en de binnenkant is van dun leer. 'Shorties' zijn handschoenen met halve vingers.

Ook de schoenen zijn in verschillende uitvoeringen verkrijgbaar; in leer, rubber, linnen of kunststof. Ze zijn bij voorkeur waterdicht gemaakt, behalve de linnen exemplaren gedragen op zonnige dagen. De zolen en hakken zijn voorzien van spikes of van een speciaal rubberprofiel.

Ook zijn er herenpantalons in de handel met kortere pijpen dan normaal en met meer ruimte ter hoogte van het bovenbeen; de pijpen hebben dan niet zo te lijden van het natte gras en de extra ruimte geeft meer bewegingsvrijheid.

De dames geven de voorkeur aan kleding, die niet op kan waaien, o.a. broekrokken, strakke korte of langere rokjes en de hedendaagse mode voorziet hen van pantalon met extra ruimte, ofwel middels het model, ofwel zijn ze vervaardigd van de moderne 'stretch' stoffen. Het ruitdessin en de knickerbocker zijn nog steeds H.G. Hutchinson zegt: 'There are certain points of etiquette such as those connected with dress, which differ locally and you should ever endeavour to conform yourself to the etiquette of the links on which you are playing'.

In het frande modeblad 'L'Officiel' lezen we in 1945, dus vlak na de tweede wereldoorlog: 'On peut choisir sans hésitation l'iron, le cleek ou le niblick qui convient à un coup classique. Mais en dehors de toute considération de snobisme, il est des sports, comme le golf, qui traditionnellement, par leur atmosphère et leur climat exigent un certain comportement. Souhaitons que Paris, qui fut toujours la capitale de la mesure, des raffinements d'elegances et du goût, donne le ton exact dans ce retour aux joies délicats, si longtemps défendues, des sports de haute qualité'.

Uit deze twee uitspraken kunnen we destilleren dat de kleding die gedragen wordt op de golfcourse moet voldoen aan de eisen die de golfsport er aan stelt,

maar dat een zekere elegantie er niet vreemd aan hoeft te zijn. Het dragen van al te buitenissige kleding is onverstandig, het haalt jezelf en je medespelers uit de nodige concentratie en het beïnvloedt zo de score.

Het is om deze reden denk ik: dat we op de golfcoursen meer opgedofte golftassen dan uitgedoste golfspelers tegenkomen!

M.A. Chering-van Ierland

Literatuur

Cunnington Phyllis and Alain Mansfield, English costume for sports and outdoor recreation from the 16th to the 19th century, London 1971.

Dobereiner Peter, The glorious world of golf, Verona 1973.

Gurlitt Fritz, Sportbrevier, Berlin 1921.

Steel Donald and Peter Rijde, The encyclopedia of Golf, New York 1975.

De Wit Gerard en Cox Wielenga v. Rijn, Leer golf met Gerard de Wit, Haarlem 1978.

Yarwood Doreen, The encyclopaedia of world costume, London 1978.

▼ 4 Portret van een jongeman
Slijper, oud 7 jaar
Anoniem, Noord-Nederlands
1612
Olieverf op paneel
121 x 78 cm
Gemeente Enkhuizen

▼ 5 Portret van een jongeman met
colfstok
Anoniem, Noord-Nederlands
1615
Olieverf op paneel
107 x 66 cm
Gemeentemuseum het Markiezenhof, Bergen op Zoom

6 Portret van twee kinderen,
waarvan de jongen een colfstok
in de hand houdt
Anoniem, Noord-Nederlands,
omgeving Wybrand Simonsz. de
Geest (1592-1660)
ca. 1635
Olieverf op paneel
33 x 28 cm
Kennemer Golf en Country
Club, Zandvoort

◀ 7 Wintergezicht op Ouderkerk
aan de Amstel met colvers op
het ijs
Jan Abrahamsz. Beerstraten
(1622-1666)
1659
Olieverf op doek
95 x 132,5 cm
Amsterdams Historisch Mu-
seum, Amsterdam,
Inv.nr. A 7450

◀ 7a Aert van der Neer
(1603-1677)
Olieverf op paneel
35 x 47 cm
Dienst Verspreide Rijkscollec-
ties, 's-Gravenhage, in bruikleen
aan Stedelijk Museum het Ca-
tharinagasthuis, Gouda,
Inv.nr. NK 2494

◀ 8 Zomer (spelende apen)
 Justus Sadeler (1583-na 1620)
 naar Pieter van der Borcht
 (1540-1608)
 Gravure
 23,9 x 30 cm
 Museum Plantin Moretus, Ant-
 werpen,
 Cat.nr. III/B.192

Duidelijk zichtbaar is midden op de prent een bal op een tee. Eén van de spelende apen demonstreert een linkshandige 'full swing', terwijl de andere op zijn beurt wacht.

◀ 9 Ijsgezicht met colver die door het ijs zakt
 Jacob de Gheijn II (1565-1629)
 naar Roelant Saverij
 (1576-1629)
 Gravure
 11,2 x 17,7 cm
 Rijksprentenkabinet, Amster-
 dam,
 Inv.nr. OB 5718*

◀ 10 Januarius
 Jan van de Velde (1593-1641)
 Gravure
 15 x 21 cm
 Museum Flehite, Amersfoort,
 Sporthistorische collectie J.A.
 Brongers

Deze prent van Van de Velde is er één uit een serie van twaalf, elk een maand van het jaar voorstellend. Uit deze prent van januari blijkt weer overduidelijk, hoezeer colvers op het ijs tot een vast element behoorden bij de winteruitbeeldingen.

◀ 13 Colver met loden colf op het ijs
Romeijn de Hooghe
(1645-1708)
ca. 1700
Gravure
16 x 11,8 cm
Rijksprentenkabinet, Amsterdam,
Inv.nr. A.8711*

▼ 14 De Kolf
Jan Luijken (1649-1712)
Gravure uit 'Des Menschen Be-
gin, Midden en Einde' (1712)
15,5 x 9 cm
Particuliere collectie

De speler speelt een bal, die 'op een hoopjen' is gezet.

◀ 15 Buiten Alkmaar anno 1619
Simon Fokke (1712-1784) naar
Hendrick Avercamp
(1585-1634)
Gravure
15,5 x 23,5 cm
Museum Flehite, Amersfoort,
Sporthistorische collectie J.A.
Brongers

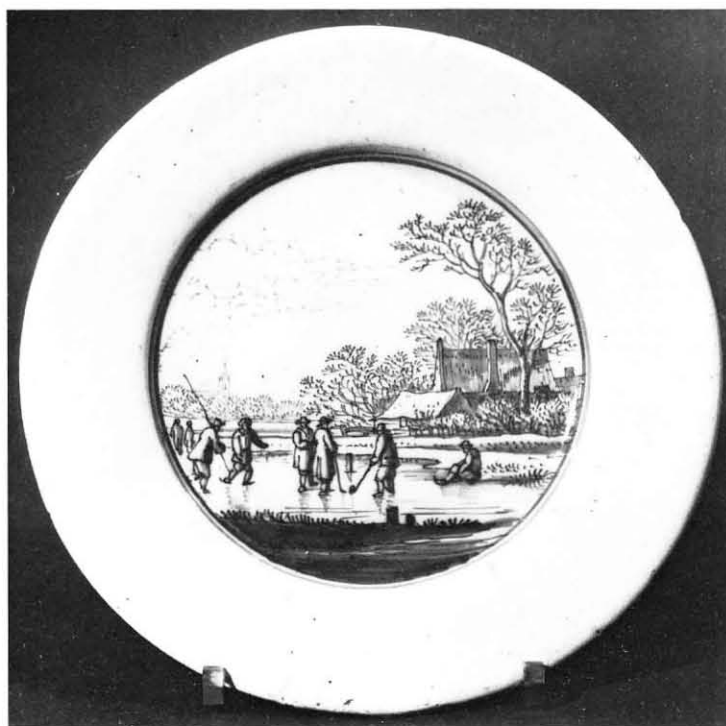
BUITEN ALKMAAR, A.º 1619.

DE HAARLEMMEER MEER, A.º 1625.

◀ 16 De Haarlemmer Meer anno 1625
 Simon Fokke (1712-1784) naar Hendrick Avercamp (1585-1634)
 Gravure
 20 x 30 cm
 Museum Flehite, Amersfoort, Sporthistorische collectie J.A. Brongers

Een wachtende en een spelende colver. De speler gebruikt waarschijnlijk een Schotse kiek.

◀ 17 Ijsgezicht met colvers
 Naar Jan van de Velde (1593-1641) (?)
 Schotel, Delfts aardewerk
 Diameter 21 cm
 Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, Inv.nr. EV 130 C

18 Majolica cartouche
Makkum, ca. 1800
Aardewerk, geglazuurd met
blauwe beschildering
54 x 45 cm
Particuliere collectie

De cartouche is voorzien van een afbeelding van colfspelers op het ijs, staande bij de sluis te Spaarndam benoorden Haarlem. De colfspelers zijn twee Schotten (vermoedelijk huursoldaten). De voorstelling is ontleend aan een gravure van Jacques Aliamet (1726-1788) van omstreeks 1750 (38 x 32 cm). Deze gravure, op zijn beurt, is het spiegelbeeld van een schilderij van Adriaen van de Velde (1635-1672) gedateerd 1668 in de National Gallery te Londen.

◀ **19** Puntshotel
Pieter Arentz. (1582-1648)
Amsterdam 1633
Zilver, gegraveerd
Diameter 29,8 cm
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam, Inv.nr.
MBZ.205*

De rand van deze schotel is gedecoreerd met afbeeldingen naar gravures van Jan van de Velde (1593-1641). Linksboven een wintertafereel met colfspelers.

20 Keur, Leiden
17de eeuw
55 x 42 cm
Particuliere collectie

Deze keur was gericht tegen 't slaen van Ballen met Kolven'.

21 Ordonnantie op het Speelen in de Palmallee Baan, Leiden 17de eeuw
 Handschrift op papier
 59 x 44 cm
 Museum Flehite, Amersfoort, Sporthistorische collectie J.A. Brongers

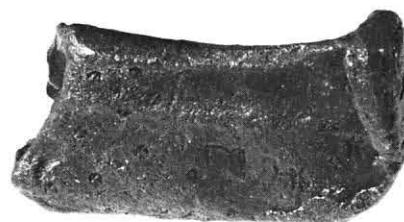
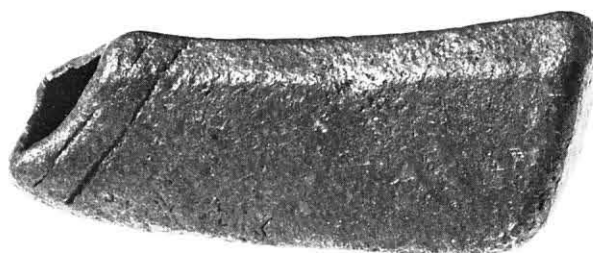
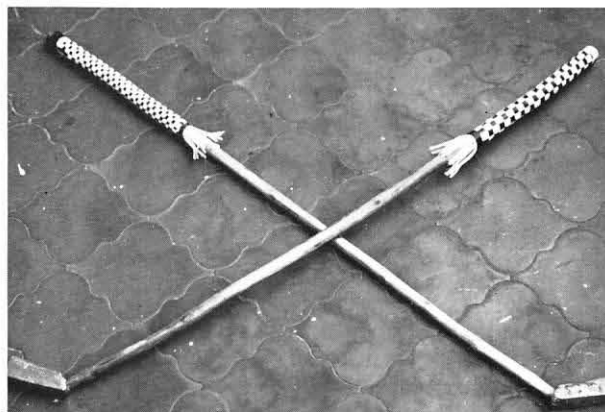
Het maliespel was nauw verwant aan het colfspel. Maliebanen zijn gebouwd te 's-Gravenhage, Leiden, Utrecht en Amsterdam. De spelers genoten op de maliebaan een zekere bescherming (zie art. 5). De bedoeling was dat er niet op deze banen gecolfd werd (zie art. 6), maar in de praktijk gebeurde dit wel. De Leidse maliebaan is in 1637 aangelegd en geopend op een stuk grond – tegenwoordig Noordeindsplein, evenwijdig aan de Rijn- en Schiekade – waarop aanvankelijk de studenten van de ingenieursschool van prins Maurits het landmeten oefenden. De lengte was 185 Rijnlandse roeden (696 m).

22 Twee replica's van colfstokken met loden koppen
 Recentelijk vervaardigd naar voorbeelden uit ca. 1600
 De stelen zijn van noten- resp. essenhout, de koppen van lood met enig tin, de handvatten van gevlochten zwart en wit leer
 Lengte ca. 110 cm, gewicht ca. 2300 g
 Particuliere collectie

De koppen zijn exacte kopieën van de in Amsterdam opgegraven koppen van colfstokken daterende uit het begin van de 17de eeuw. De overige maten en materialen zijn ontleend aan de afbeeldingen van stokken op schilderijen en prenten uit dezelfde periode. Stokken van dit type worden reeds vermeld in een keur te Zierikzee van 1429.

23 Vier koppen van colfstokken ca. 1600
 Lood-tin legering en lood
 De lengtes zijn 10,4, 8,1, 6,1 en 7,4 cm
 Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam, Inv.nr. MW 4-8, cat.no. 861, MWp 1-24, cat.no. 863, MH 1-56, cat.no. 864 en MWp 1-39, cat.no. 862

Deze koppen zijn in de laatste jaren bij de metrobouw in Amsterdam opgegraven. Drie rechtshandige zijn kennelijk bedoeld geweest voor mannen, jongens en kinderen (deze koppen zijn om de stok gegoten). Het vierde exemplaar is linkshandig en aanzienlijk primitiever (het is uit een blad lood om de stok geslagen).

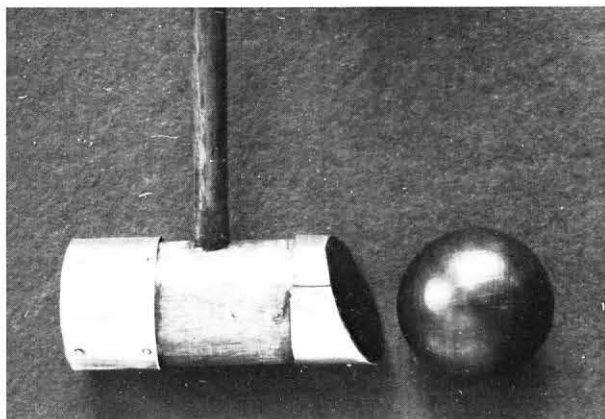

- ▲ 24 Kop van een colfstok met merken
17de eeuw
Lood
4 x 9 cm, 225 g
Particuliere collectie

Blijkens de Ordonnantie op het Colfmakersgilde te Leiden van 1660 dienden de colven, daar gemaakt of van elders ingevoerd, voorzien te zijn van twee stempels, namelijk één van de maker en één van de stad van herkomst. Op deze kop zijn beide stempels te zien; het stadsstempel is vervaagd, het stempel van de maker is een D.

- 24a Vijf koppen van colfstokken
15de-18de eeuw
lood
Particuliere collectie

De colfkoppen zijn gevonden in Amsterdam in 1974 en 1981 (17de en 18de eeuw), Noordeinde in 1971 ((17de eeuw) en Reimerswaal in 1976 en 1980 (15de/begin 16de eeuw en 15de eeuw).

- ▲ 25 Replica van maliekolf met bal
De stok is van hazelaar-, en de kop van notenhout, beslagen met koper. De bal is van iepenhout
Lengte kolf 107 cm, gewicht 410 g, diameter bal 5 cm, gewicht 65 g
Particuliere collectie

Uit J. Lauthier's 'Jeu de Mail' uit 1717 weten wij dat er stokken van verschillende lengte bestonden en met koppen van verschillend gewicht, aangepast aan het gewicht van de houten bal waarmede gespeeld werd. Er bestonden stokken van verschillende soorten hout. Hazelaar en

essen waren het meest in gebruik. De kop heeft een rechte en een schuine kant. De rechte kant diende om slagen langs de grond te doen (zowel korte als lange), de schuine om de bal in de hoogte te krijgen en bij minder weerstand de bal verder vooruit te kunnen spelen. De kop was met koper of ijzer beslagen teneinde het splijten tegen te gaan en zo nodig het gewicht van de kop te verzwaren. De hier getoonde replica is van een gemiddeld gewicht en lengte en aangepast aan de daarbij getoonde bal.

- ▲ 26 Twee chole (ook choulette of crosse) stokken
20ste eeuw
Essenhouten stelen met smeedijzeren koppen
Lengte 102 cm, gewicht 540 en 550 g
Particuliere collectie.

De ene stok is linkshandig, de andere rechtshandig. Deze stokken zijn gemaakt in de 20ste eeuw doch volgens een model dat sinds 1300 nauwelijks is veranderd. Evenals de maliekolf konden zij op twee manieren worden gebruikt. De bijna verticale vlakke zijde diende om de bal op effen terrein vooruit te slaan. De holle, lepelvormige zijde, werd gebruikt als de bal in een gat of tegen een helling aan lag. (Voor 'chole' zij verwezen naar het artikel over colf).

- 27 Gildebrieven van het ballenmakersgilde te Delft (St. Michielsgilde)
14 december 1626-6 maart 1703
Een perkamenten deeltje met 19 gepagineerde bladzijden en een losliggend charter zonder zegels d.d. 12 september 1653
32 x 21 cm (deeltje), 38 x 27,5 cm (charter)
Gemeente Archief Delft,
Inv.nr. 1e afd. no. 1988

Het ballenmakersgilde is waarschijnlijk aanzienlijk ouder dan de oudste overgeleverde gildebrief. Reeds in 1586 worden de ballenmakers in een keur te Delft vermeld. De eerste brief diende ter beperking van het aantal leerlingen. De tweede ter beperking van het overgaan van leerlingen van de ene naar de andere leermeester binnen dezelfde stad.

▲ **29 Colfbal**
1589
Ipenhout
Diameter 5 cm, gewicht thans 85 g, oorspronkelijk gewicht ca. 40 g
Particuliere collectie

De 'snedes' in de bal zijn veroorzaakt door het tegen de bal slaan met colfstokken. De bal is tevoorschijn gekomen bij de sloop van een bakkerij staande aan de noordzijde van de Jodenbreestraat bij de Oude Schans te Amsterdam. De bakkerij is gebouwd in de jaren 1589-1590. De bal moet verloren zijn in de bouwput van de in aanbouw zijnde bakkerij, tijdens het spelen waarschijnlijk. Hij is met een heipaal mee het moeras ingeheid en kwam tevoorschijn toen die paal ruim 375 jaar later tijdens de sloop getrokken werd. Hij is geconserveerd met bijenwas, waardoor zijn gewicht aanzienlijk is toegenomen.

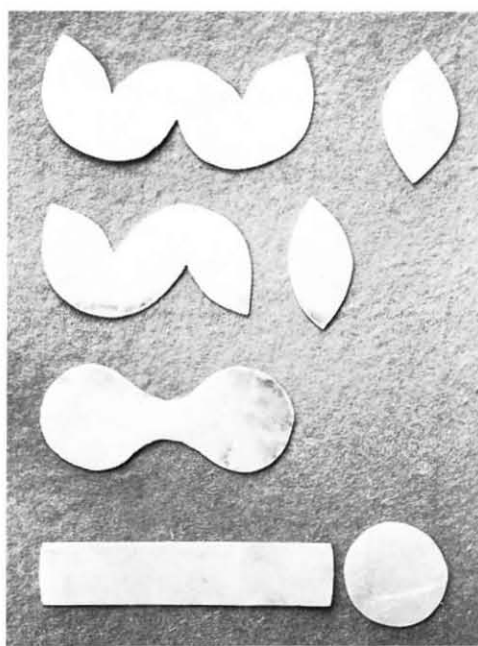
31 Twee replica's van met haar gevulde colfballen
Recentelijk vervaardigd door I. de Haan te Peins (Fr.) naar voorbeelden uit ca. 1600
Kalfsleer gevuld met koeienhaar
Diameter 4 cm, gewicht 22 g
Particuliere collectie

Deze ballen, thans nog in gebruik bij kaatsen, zijn volkomen identiek aan de ballen die afgebeeld zijn op een groot aantal schilderijen uit de 16de en 17de eeuw. Men moet zich dit type ballen voorstellen als het exportartikel waartegen het patent van koning James VI van Schotland van 5 augustus 1618 gericht was. De export naar Schotland vond waarschijnlijk hoofdzakelijk plaats via Bergen op Zoom, Delfshaven en Amsterdam.

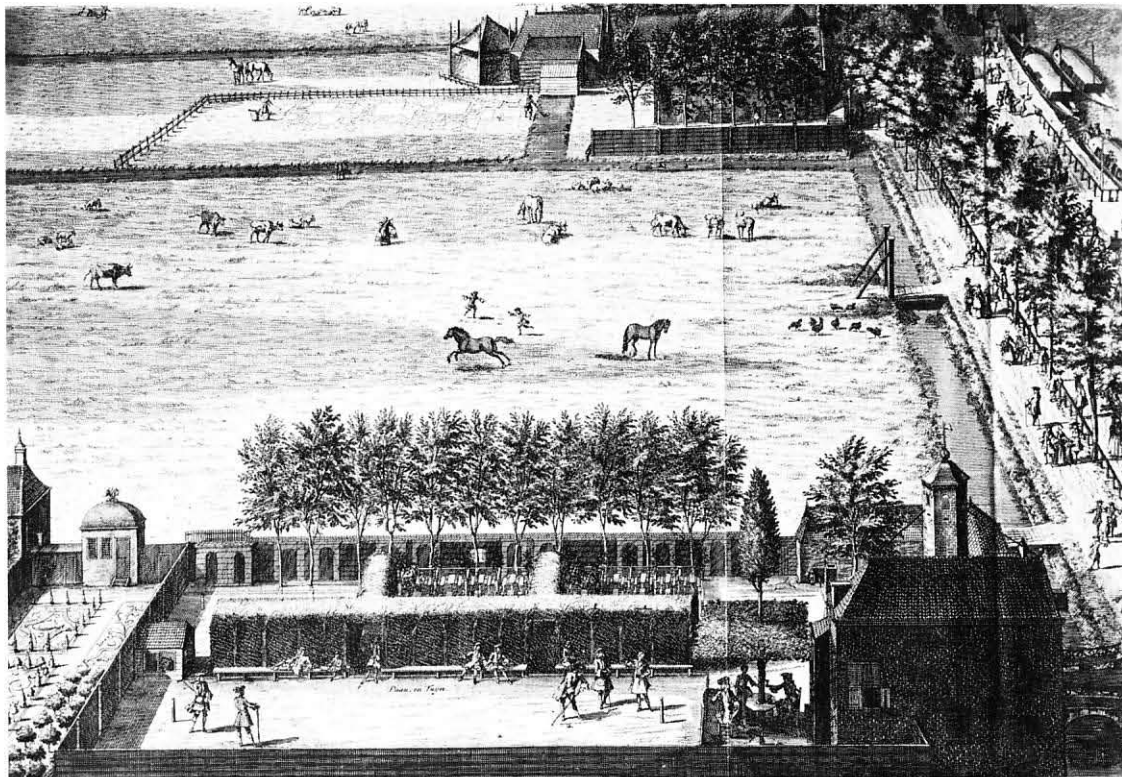

◀ **28 Vitrinekastje met ballenmakersgereedschap**
De els en de kapotte bal zijn uit vroeger tijd, de rest is recentelijk vervaardigd.
Vitrinekastje, hout, 20 x 45 x 10 cm;
vorm voor het ronden van de bal, hout, 243 cm;
els, hout met metalen priem, 16 cm;
hamer, hout, 26 cm;
twee ballen, schapenleer gevuld met geloogd koeienhaar; waarvan één opengewerkt, diameter 4 cm
De Heemkundige Kring 'De vier Heertganghen', Goirle, Inv.nr. A-173

Het vitrinekastje bevat een houten vorm voor het ronden van de bal; een els voor het vullen van de bal met haar; een hamer voor het in model kloppen van de bal; een originele Goirlese kaatsbal en een nieuwe Friese kaatsbal vervaardigd naar het Goirlese procédé.

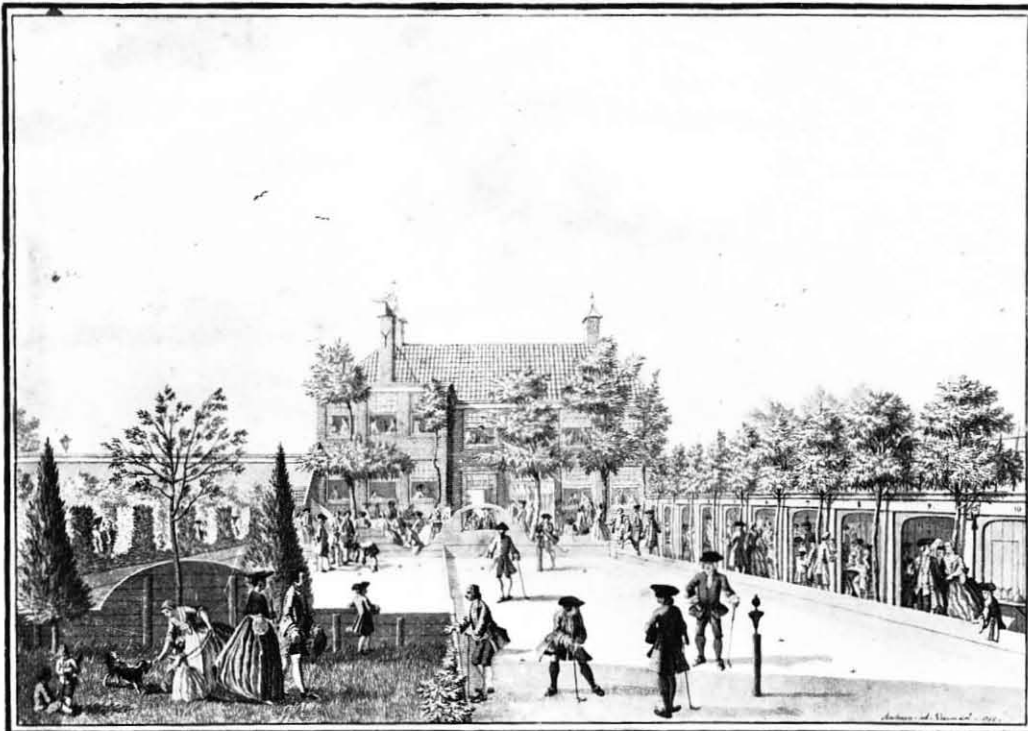

◀ **30 Vier replica's van verschillende types 17de eeuwse colfballen en de mallen waarnaar het leer van die ballen werd gesneden**
De ballen werden recentelijk vervaardigd door I. de Haan te Peins (Fr.)
De ballen zijn gemaakt van kalfsleer, gevuld met koeienhaar
Diameter 4-6 cm, gewicht 20-70 g (niet afgebeeld)
Particuliere collectie

▲ 32 Gezicht op Amsterdam vanaf de Buiten Amstel
 Adolf van der Laan (1648-na 1755)
 1740
 Gravure, één blad uit een vogelvluchtkaart van meerdere bladen
 56,5 x 95,5 cm (gehele kaart)
 Rijksprentenkabinet, Amsterdam,
 Inv.nr. d'Ailly 193

Dit is waarschijnlijk de eerste afbeelding van een buitenkolfbaan zoals deze na 1700 werd ontwikkeld, liggende achter de herberg 'De Pauwentuin' aan de Buiten Amstel.

De vernaarde Herberg STADLANDER, even buiten Amsterdam, van 't einde derselver Kolfbaanen te zien.

◀ 33 De kolfbaan bij de herberg 'Stadlander' te Amsterdam
 Nicolaas Matthijsz. Aartman (1713-1760)
 1755
 Pen en penseel in grijs
 29 x 40,5 cm
 Gemeente Archief Amsterdam, Topogr. atlas
 De herberg 'Stadlander' bevond zich waar thans het Rijksmuseum staat.

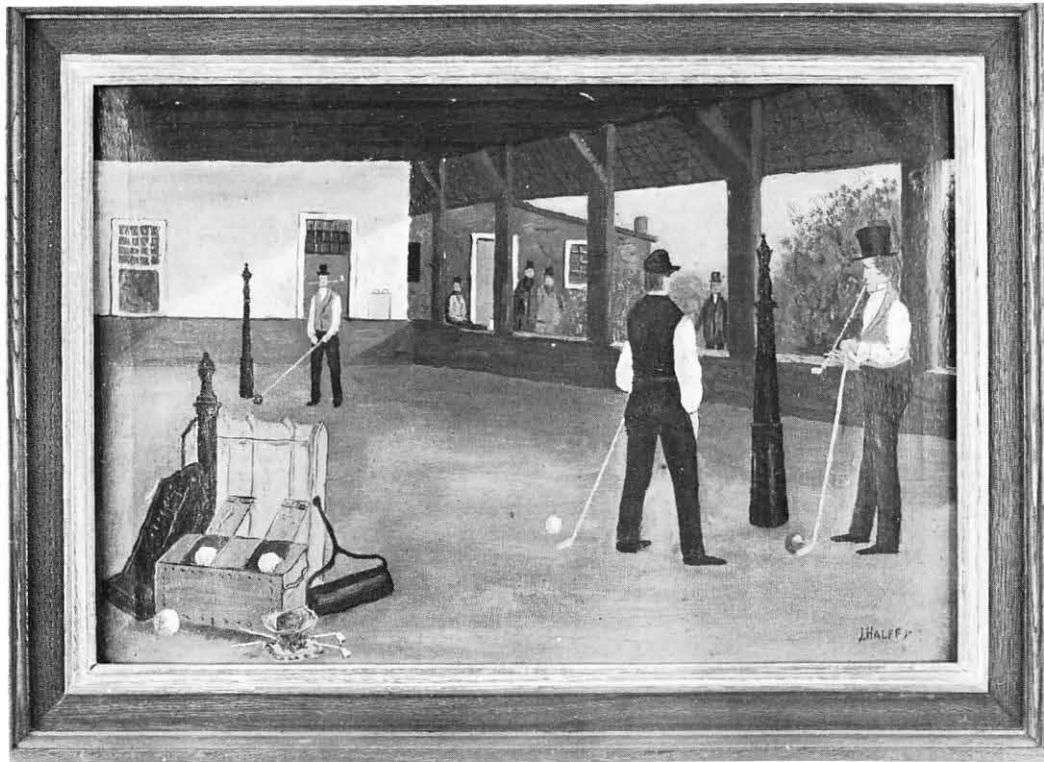

◀ 34 Het nieuwe Nederlandsche, Fransche, Americaansche en Engelsche kolfspel
 Toneelstuk in drie bedrijven uitgegeven bij D. Schuurman in Amsterdam
 1782
 22 x 13,5 cm
 Museum Flehite, Amersfoort, Sporthistorische collectie J.A. Brongers

De titelprint is vervaardigd door J.C. Schults (1749-1812) en uitgegeven door D. Schuurman (16 x 9,7 cm). Dit stuk speelt zich af op twee kolfbanen. De Engelse partij wordt door een Frans-Nederlandse combinatie verslagen en neemt de vlucht. Deze allegorie duidt op het streven van de patriotten de Engelse invloed in de Republiek te verminderen.

▶ 35 Speelkaart met afbeelding van een kolfbaan
 18de eeuw
 Gravure
 7 x 4,8 cm
 Museum Flehite, Amersfoort, Sporthistorische collectie J.A. Brongers

▲ 36 Drie bladzijden met illustraties van Henry Brown (1810-1870) uit het artikel 'De kolver' in De Nederlanden. Karakterschetsen, kleederdragen, houding en voorkomen van verschillende standen. 's-Gravenhage (1841) Elk blad is 23,2 x 16 cm Museum Flehite, Amersfoort, Sporthistorische collectie J.A. Brongers

◀ 37 Interieur kolbaan J. Halff jr Begin 20ste eeuw (?) Olieverf op doek 29,5 x 45 cm Museum Flehite, Amersfoort, Sporthistorische collectie J.A. Brongers

Halff heeft dit schilderijtje samengesteld naar de afbeeldingen van Henry Brown (1810-1870) bij het hoofdstuk 'De kolver' in De Nederlanden, 's-Gravenhage (1841).

◀ **38** Kolfbaan in herberg 'De Prins Maurits' te Nieuwe Niedorp
 Jaap Oudes (1858-1921)
 ca. 1900
 Olieverf op doek
 48,5 x 59 cm
 Museum Flehite, Amersfoort,
 Sporthistorische collectie J.A. Brongers

De voorste figuur is Jacob Kuilman, de man met de bakkebaarden Piet Haringhuizen, beiden bekende kolvers in die tijd.

◀ **39** De burgemeester van Grootebroek
 Jo Schrijnder (1894-1968)
 Tekening, gekleurd krijt
 57 x 46 cm
 Museum Flehite, Amersfoort,
 Sporthistorische collectie J.A. Brongers

Wellicht is dit een zelfportret van de maker, die tot 1947 burgemeester van Grootebroek was.

39a Gerard Cornelis van Balen
Blanken (1852–1939)
Sytze Henstra
1932
Contétekening
25,5 x 20 cm
Particuliere collectie

G.C. van Balen Blanken was de oprichter van de kolfsociëteit 'De Vier Eenen' te Spanbroek; hier ontstond in 1885 de Nederlandse Kolfbond.

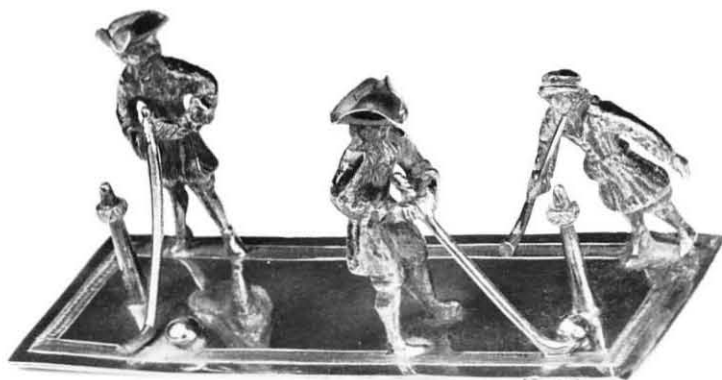

Foto van G.C. van Balen Blanken op oudere leeftijd. Kolffclub Utrecht in 'St. Eloyen Gasthuis', Utrecht.

▼ **40** Wapenbord en naamlijst van de regenten en regentessen van het leproos- en proveniershuis der stad Rotterdam
1788
Olieverf op doek
Met lijst 114,5 x 191,5 cm
Historisch Museum van Rotterdam, Rotterdam
Inv.nr. Cat. Museum van Oudheden 1904 nr. 663

Op dit bord komt het alliantiewapen Suermondt-Kolff voor (12 x 12 cm). Dit wapen bestaat uit drie verlaagde kolven in de vorm van hamers (2-1) in het schildhoofd vergezeld van een lelie, alles van goud in een veld van blauw. (Zie wapen linksonder)

41 Miniatuur kolfbaan met drie kolvers
18de eeuw
Zilver
Amsterdams keur, Gouds herkeur. Geen jaarletter, geen meesterteken
3,4 x 8,6 x 3 cm
Stedelijke Musea Gouda, bruikleen ervan W. van Vliet, Inv.nr. 53.658

42 Miniatuur kolfbaan met twee kolvers
Meester Arnoldus van Geffe (1700-1769)
Amsterdam, jaarletter V (1755)
Zilver
Zilveren plaatje 3.2 x 9 cm, gewicht 40 g
Particuliere collectie

43 Verhandeling over de oorsprong van het kolven
Uitgegeven bij Jan en Gerbrand Roos, Amsterdam, tweede druk 1792
16,5 x 10,5 cm
Universiteits Bibliotheek Amsterdam, Inv.nr. 1053 Te 33

De eerste druk uit 1769 bevat een nauwkeurige beschrijving van het kolfspeel alsmede een inventarisatie van de kolfbanen in Holland en Utrecht (190, waarvan 31 overdekte). Dit boekje, de tweede druk, maakt melding van 350 kolfbanen, waarvan 149 overdekte.

VERHANDELING OVER DE OORSPRONG VAN HET KOLVEN,

Onderwys in de Manier hoe het Spel gespeelt word, en Ordonnantie op het Kolven. De Nuttigheid van dit Spel boven anderen speelen aangepreezen. Register der Spreekwoorden, in het Nederduitsch en Fransch. En eindelyk een Naamwyzer der Kolfbaanen binnen en buiten Amsterdamm, als ook in verscheide andere Steden en Dorpen.

Opgesfelt tot vermaak der Liefhebbers.

DE TWEDE VERBETERDE DRUK.

Te AMSTERDAM,
By JAN ROOS, EN
GERBRAND ROOS,
Boekverkoopers.

M D C C X C I I.

Van Ginhoven

44 Reglement op het kolfspel en spelwetten
Uitgegeven bij H. Moolenijzer, Amsterdam
ca. 1800 (?)
56 x 47,5 cm
Museum Flehite, Amersfoort, Sporthistorische collectie J.A. Brongers

Dit reglement geeft uitvoerige informatie over de bij het kolfspel geldende regels en de daarbij gebruikte termen.

45 A.P.L. Spuybroek
Het kolfspel, geïllustreerde handleiding
Baarn (1909) (71 blz.)
19 x 12,5 cm
Museum Flehite, Amersfoort, Sporthistorische collectie J.A. Brongers

De heer Spuybroek, een kolver afkomstig uit Goes, later lid van de kolfbaan te Utrecht, was jarenlang secretaris van de Nederlandsche Kolfbond.

46 Ordonnantie, Den Haag
16 maart 1778
Uitgegeven bij Jacobus van Karnebeek, 's-Gravenhage (1778)
26,5 x 21,5 cm
Museum Flehite, Amersfoort, Sporthistorische collectie van J.A. Brongers

De magistraat van 's-Gravenhage verbood hierin aan herbergiers om zonder toestemming van de overheid openbare kolfbanen aan te leggen. Dit in verband met mogelijke overlast.

47 Huishoudelijk Reglement voor de kolfsociëteit 'De Prins van Oranje' te Goes
Uitgegeven bij S.J. de Jonge, Goes
1862
12,5 x 8,5 cm
Archief Nederlandse Kolfbond, Hoorn

Dit reglement regelt het functioneren van een kolfsociëteit, waarvan de baan in eigendom was bij een kastelein. De leiding over alles m.b.t. het kolfspel binnen deze sociëteit werd verzorgd door de koning en de prins, die hun waardigheid voor een jaar verkregen tijdens een wedstrijd in de eerste helft van de maand augustus.

48 Drie wedstrijdreglementen
Bolsward 1882, Alkmaar 1919, Spanbroek 1981
21,5 x 13,5 cm, 22 x 14 cm, 21 x 14,5 cm
Archief Nederlandse Kolfbond, Hoorn

In het reglement van 1882 wordt betrekkelijk en detail de wedstrijd geregeld. Kennelijk waren er te veel lokaal variabele gebruiken om zo'n reglement bekend te veronderstellen. Het programma uit 1919 bevat een reglement, zoals vastgesteld door de Nederlandsche Kolfbond. Het programma zonder reglement uit 1981 geldt zowel voor dames als heren.

49 Twee kolfstokken, één gemerkt met een plaatje 'Fokker'
19de eeuw
Hout met metalen kop
137 x 16 cm
124 x 15 cm
Museum Flehite, Amersfoort, Sporthistorische collectie J.A. Brongers

De gemerkte stok was het eigendom van de vader van Anthony Fokker te Haarlem.

50 Drie kolfstokken
ca. 1900, 1918, ca. 1900
Iepen-, iepen- en essenhout
133 x 17,6 cm
126,7 x 18,5 cm
126,5 x 11 cm
Kolffclub Utrecht in 'St. Eloyen Gasthuis', Utrecht

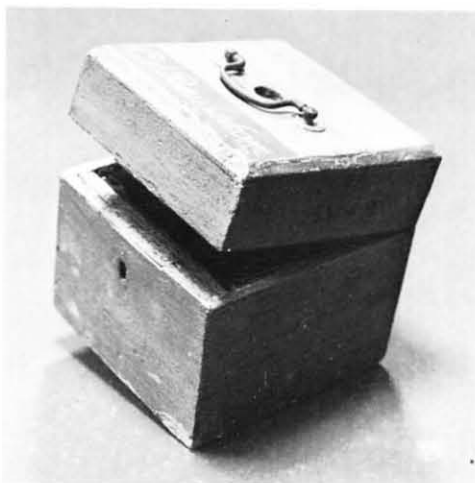
Links een kolfstok in etui van groen saai. In het midden een kolfstok met een kop voor rubberballen. De steel is gemerkt met een messing plaatje, waarin gegraveerd A.P.L. Spuybroek. Even boven de kop bevindt zich een stukje velours, vermoedelijk ter bescherming van een beschadiging in het hout. Rechts een kolfstok oorspronkelijk van H.J. Molhoek uit Goes, die de stok als prijs ter beschikking stelde waarna hij gewonnen werd door W.C. van Luyn van de Kolffclub Utrecht in 'St. Eloyen Gasthuis'.

51 Rek met acht kolfstokken, afkomstig uit kolfsociëteit 'De Prins van Oranje' te Goes
Begin 20ste eeuw
Zes stokken hebben een opschrift: C. Breen, K. B, JvE, MP, FXM
Essenhout met ijzeren kop
ca. 130 cm
Museum voor Zuid- en Noord-Beveland, Goes, Inv.nr. 3713 t/m 3720

52 Moderne kolfstok
Roestvrij staal
ca. 130 cm
Nederlandse Kolfbond, Hoorn

53 Twee kolfballen
19de eeuw
Gummi
Diameter 10,5 cm en 11 cm
Museum Flehite, Amersfoort, Sporthistorische collectie J.A. Brongers

Van gummiballen is eerst sprake na 1832 als het vulcaniseren is uitgevonden.

54 Drie kolfballen

Eén van de drie ballen is recentelijk vervaardigd, de andere zijn van oudere datum
Sajet

De twee linker ballen hebben een diameter van 12 cm, de rechter van 10 cm
Kolffclub Utrecht in 'St. Eloyen Gasthuis', Utrecht

De twee linker ballen zijn van sajet genaaid met koperdraad. Aan de ene zijde van de bal kruisen de naden elkaar, aan de andere zijde niet. Dit heeft te maken met het patroon volgens welk het sajet gesneden wordt alvorens het als balomhulsel te gebruiken. De rechter bal is een moderne waarbij de segmenten sajiet op een kern geplakt zijn.

55 Kistje voor kolfbal, afkomstig uit kolfsociëteit 'De Prins van Oranje' te Goes
Begin 20ste eeuw
Signatuur 'F'

Notenhout met koperen sluiting
17,5 x 17,5 x 17,5 cm
Museum voor Zuid- en Noord-Beveland, Goes, Inv.nr. 3721

56 Kolfbalkistje, gemerkt

C. v. Beusekom
ca. 1900
Hout met metalen handgreep
19 x 18 x 18 cm
Particuliere collectie.

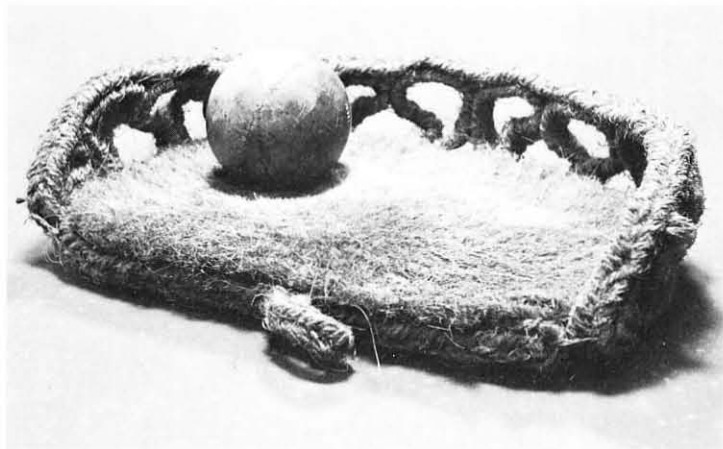
In zo'n kistje kon de bal geheel ondersteund liggen. Zo werd voorkomen dat de bal aan één zijde een plat vlakje verkreeg, waardoor hij in zijn loop tijdens het spel geremd zou worden.

57 Kolfstoof

ca. 1880
Eikenhout met ijzeren handvatten
109 x 85 x 45 cm
Kolffclub Utrecht in 'St. Eloyen Gasthuis', Utrecht

In de ruimte, afgesloten door de onderste klep, kan een comfoor met gloeiende kooltjes geplaatst worden. Deze onderste ruimte staat via een lattenrooster in verbinding met de bovenste ruimte, ook afsluitbaar met een klep, waarin de sajetten kolfballen gelegd en verwarmd kunnen worden.

Verwarmde sajetballen lopen sneller tijdens het spel. In onze tijd, met centrale verwarming, heeft de stoof zijn functie verloren.

58 Kolfballenmat
ca. 1900

Cocos met een opstaande achterkant van gevlochten cocostouw

ca. 40 x 25 cm

Kolfclub Utrecht in 'St. Eloyen Gasthuis', Utrecht

Op deze mat werden met name de sajjetballen gelegd als er niet mee gespeeld werd. Hierdoor werd voorkomen, dat zich aan één zijde een plat vlakje vormde, waardoor de bal in zijn loop tijdens het spel gehinderd zou kunnen worden.

59 Twee kolfpalen afkomstig uit kolfclub 'De Prins van Oranje' te Goes
1772

Hout, beschilderd met stroken rood-wit-blauw. Elke paal heeft een koperen band, één met het opschrift: Anno 1772 Hubertus Simons

Hoogte 98 cm

Museum voor Zuid- en Noord-Beveland, Goes, Inv.nr.

3723/24

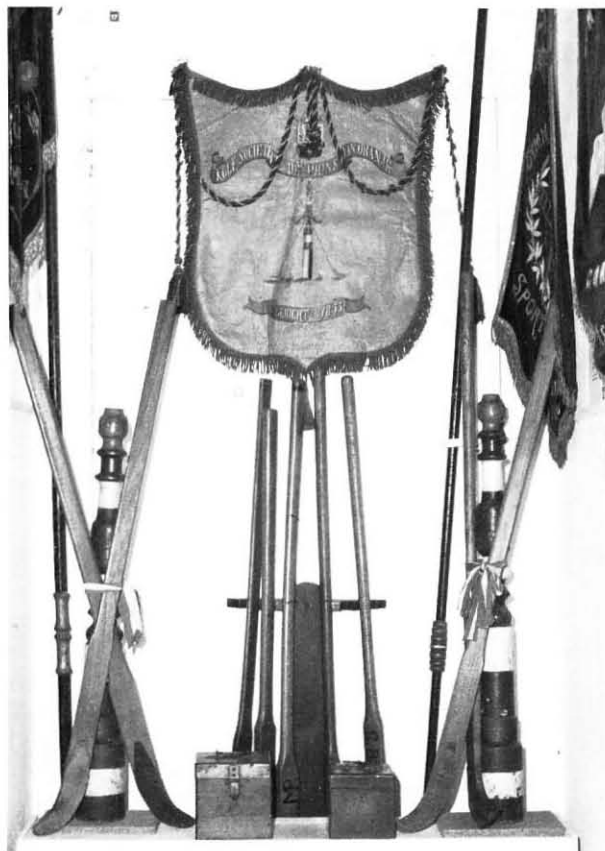
60 Vaandel afkomstig uit kolfclub 'De Prins van Oranje' te Goes
1855 (?)

Geprepareerd papier op achtergrond van stof

75 x 59 cm

Museum voor Zuid- en Noord-Beveland, Goes, Inv.nr. 3496

Op het vaandel staan afgebeeld het wapen van Goes en een kolfpaal met stokken en ballen. De tekst op het vaandel luidt: Kolfclub De Prins van Oranje. Oppericht 1855.

61 Kolfprijs

19de eeuw

Sajjetten bal gevat in messing filigrainwerk met namaak diamanten aan ketting

Diameter 5 cm

Museum Flehite, Amersfoort.

Sporthistorische collectie J.A.

Brongers

62 Prijsmedaille afkomstig uit kolfsociëteit 'De Prins van Oranje' te Goes
1865
Zilver
Diameter 4 cm
Museum voor Zuid- en Noord-Beveland, Goes, Inv.nr. 437

Op de voorzijde staan afgebeeld een kolfpaal, twee kolfstokken, zes ballen en de tekst: Koning der kolfbaan.
Op de keerzijde een ruiter te paard met de tekst: Prins van Oranje.

63 Prijsmedaille afkomstig uit kolfsociëteit 'De Prins van Oranje' te Goes, in de vorm van een kolfstok met prijsmedailles gedateerd 1900, 1902, 1904 en z.j.
De kolfstok is van zilver
Lengte speld is 10,5 cm
Museum voor Zuid- en Noord-Beveland, Goes, Inv.nr. 4885A

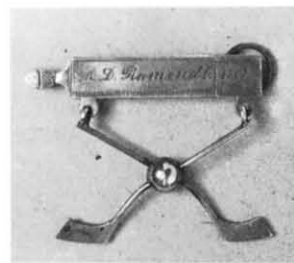
64 Stervormige prijsmedaille, afkomstig uit de kolfsociëteit 'Prinses Marie' te Goes
Augustus 1863
zilver
Grootste breedte 5,8 cm
Museum voor Zuid- en Noord-Beveland, Goes, Inv.nr. 444

Het opschrift luidt: 1e prijs behaald door J.A.E. Stokmans Aug. 1863

65 Verenigingsinsigne afkomstig uit de kolfsociëteit 'De Prins van Oranje' te Goes
1880
Het schildje is van zilver
Grootste hoogte is 4,2 cm
Museum voor Zuid- en Noord-Beveland, Goes, Inv.nr. 435

Het schildje is omgeven door een lauwerkrans met daaroverheen twee gekruiste kolfstokken. Onder het schild een banderol met opschrift: De Prins van Oranje. Op het schildje de tekst: Kolfsociëteit en een afbeelding van drie kolfballen.

66 Verenigingsinsigne afkomstig uit de kolfsociëteit 'De Prins van Oranje' te Goes
Zilver
Lengte kolfpaal 3,8 cm
Museum voor Zuid- en Noord-Beveland, Goes, Inv.nr. 436

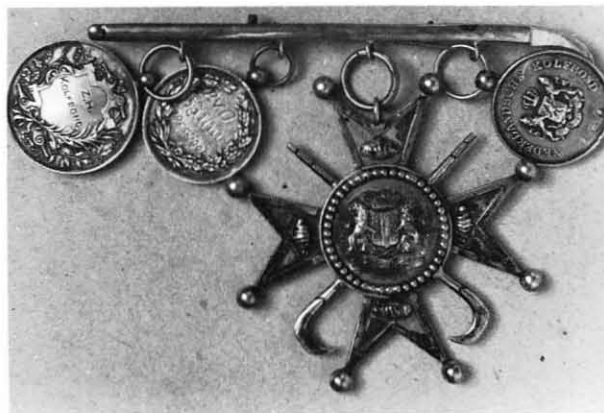
Kolfpaal als draagspeld met opschrift: M.D. Ramondt 1862, hieraan aan schakeltjes twee gekruiste kolfstokken met op de kruising een bal.

67 Aankondigingsbiljet nationale kolfwedstrijd, Schiedam
144 x 66 cm
Archief Nederlandse Kolfbond, Hoorn

68 Model kolfbaan, schaal 1 : 10
Nederlandse Kolfbond, Hoorn

69 Diverse tegels met colvers, kolvers en golvers
1635-1900
Museum Flehite, Amersfoort, Sporthistorische collectie J.A. Brongers

Voor de beschrijving van deze tegels zij verwezen naar het artikel 'Een iconografische studie van Nederlandse wandtegels met colf-, kolf- en golfspeleers', door J.A. Brongers in deze catalogus.

72 Golfbaan
Ab van Overdam (geb. 1939)
1978
Olieverf op doek
70 x 70 cm
Particuliere collectie

Illustratie uit 'Ellimans Universal Embrocation' (1894)
Particuliere collectie
(cat.nr. 71)

70 Fotoreportage golfwedstrijd
4 juli 1915
Zwart-wit foto's
28 x 24 cm
Kennemer Golf en Country
Club, Zandvoort

Deze fotoreportage toont het tweede herenkampioenschap van Nederland op zondag 4 juli 1915 op de baan van de Kennemer Golf Club te Santpoort. De winnaar was jhr. A. van de Poll (Kennemer G.C.). Heren speelden in die dagen ook midden in de zomer mét colbertjasje. Het lange kostuum van de dames werd ook tijdens het spelen gedragen. Hoeden waren een vanzelfsprekendheid. De pet van de speler op de tee was al zeer modern.

- 71 Vier golfmodeprenten
- Ellimans Universal Embrocation, 1894
19,5 x 15,5 cm
 - Journal des Dames et des Modes, nr. 16, 1912
(tek. Bernard Boutet de Monvel)
22 x 14 cm
 - Modes et Manières d'aujourd'hui, 1919
(tek. André Marty)
18 x 27,5 cm
 - Gazette du Bon Ton, 1923/24
24,5 x 19,5 cm
Nederlands Kostuummuseum,
's-Gravenhage (b en c)
Particuliere collectie (a en d)

73 Sandbunker
Aat Verhoog (geb. 1933)
1979
Olieverf op doek
80 x 120 cm
Particuliere collectie

◀ **74** Golf hallucinatie
Emiel Vleugels (geb. 1942)
Olieverf op doek
120 x 110 cm
Particuliere collectie

▼ **75** Colf – Kolf – Golf
Emiel Vleugels (geb. 1942)
Olieverf op doek
50 x 60 cm
Particuliere collectie

▶ **76** De golfspeler
José Pirkner
Brons
ca. 40 cm hoog
Particuliere collectie

77 G. de Wit en C. Wielinga-
van Rijn, Leer golf met Gerard
de Wit
De Vrienseborch, Haarlem 1978
(160 blz.)
29,5 x 21 cm
Particuliere collectie

Dit is het enige in de Neder-
landse taal uitgegeven boek over
golftchniek. G. de Wit was een
zeer succesvolle internationale
speler en oefenmeester.

78 Een doos Kargo speelkaar-
ten, (53 stuks) in etui en met
spelregelboekje
Papier
Kaarten en boekje 8,8 x 5,8 cm,
etui 10 x 6,5 x 2,6 cm
Particuliere collectie

Dit was een vorm van golf-
kwartet uit de jaren vóór de
laatste wereldoorlog.

79 Bladen met golfpostzegels
Particuliere collectie
Zie lijst in het artikel 'De filate-
lie en de golfsport'.
Ontbreken de nrs. 1, 2, 4, 6, 9,
12, 17, 21, 23, 24, 26, 27, 28,
33 en 34.

80 Postzegel van Zuid-Afrika,
voorstellende Gary Player
2-12-1976 (First Day Cover)
Particuliere collectie

Gary Player, afkomstig uit Zuid-
Afrika is een van de beste en
meest succesvolle golfprofession-
nals ter wereld.
Nr. 23 van de lijst in het artikel
'De filatelie en de golfsport'

81 Vier rozenzegels van Zuid-
Afrika
4-10-1979 (First Day Cover)
Particuliere collectie

Deze zegels zijn uitgegeven bij
de vierde World Rose Conven-
tion gehouden in Pretoria. Een
roos heeft de naam 'Gary
Player' gekregen. Nr. 27 van de
lijst in het artikel 'De filatelie
en de golfsport'.

82 Blok van vier postzegels van Frankrijk
20-10-1980
Particuliere collectie

Uitgegeven ter ere van de Franse golf federatie. Nr. 33 van de lijst in het artikel 'De filatelie en de golfsport'.

83 Twee postzegels van Bophuthstswana
6-12-1980 (First Day Cover)
Particuliere collectie

Deze zegels laten de Gary Player Country Club golfcourse zien. Deze werd door Player ontworpen en onder zijn leiding aangelegd. Nr. 34 van de lijst in het artikel 'De filatelie en de golfsport'.

84 Vijf golfstokken met linnen draagtas
ca. 1900

Particuliere collectie

85 Golfstok, gemerkt A.J. Ife
The Hague Holland
Eerste kwart van deze eeuw
De steel is van Amerikaans notenbomenhout (hickory), het handvat van leer en de kop van Amerikaans palmbomenhout (persimmon)
Lengte 114 cm
Particuliere collectie

Ife was de eerste Engelse oefenmeester in Nederland en als zodanig werkzaam op de Haagse Golfclub van 1904 tot zijn dood in 1927. Hij was één van de drie professionals in de geschiedenis, die hun eigen ijzeren koppen voor golfstokken smeedden. Deze stok is geheel door hem met de hand vervaardigd.

86 Twee kindergolfclubs
ca. 1920
Beide handvatten zijn van hout met leer omwikkeld
Eén club heeft een kop van ijzer (gemerkt: Anderson anstruther, warranted, handforged Army & navy London, hold fast), de ander een van hout
Lengtes 64,5 en 82 cm
Particuliere collectie

Golf is evenals colf een spel gebleven, waar men zeer jong aan begon.

87 Kindergolftas
ca. 1920
Canvas met leer afgewerkt
Lengte 61 cm
Particuliere collectie

88 Tas met veertien moderne golfstokken
Particuliere collectie

Dit zijn enkele van de vele honderden modellen golfstokken zoals deze thans in gebruik zijn. De tas bevat het toegestane maximum van 14 stokken; vier 'houten', negen 'ijzers' waaronder de 'sandwedge' voor slagen uit bunkers en één 'putter' voor het spelen van de bal naar de hole wanneer deze op de 'green' ligt.

89 Doos moderne golfballen
De ballen zijn van gewikkeld rubberdraad waaromheen een zeer hard geperste kunststofhuid
Gewicht 45,93 g. Diameter niet minder dan 41,15 mm
Particuliere collectie

Deze golfballen zijn één van de vele producten op dit terrein. Zij moeten voldoen aan de in de golfregels opgenomen specificaties, waarbij de maximale aanvangssnelheid 76,2 meter/seconde bedraagt.

90 Verzameling 'tees'
Hout, kunststof of been
Particuliere collectie

Deze pennen dienen om de bal op de afslagplaats boven de grond te plaatsen waardoor er gemakkelijk tegen geslagen kan worden. Tot vóór de laatste wereldoorlog werden in plaats van de pennetjes ook nog hoopjes zand voor dit doel gebruikt (ziek ook cat.nr. 14).

91 Prijspenning voor golfwedstrijden
Gemerkt HU (de firma H. Hanotte te Utrecht) 1927

Brons
Diameter 4 cm
Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen, 's-Gravenhage

92 Moderne golfwisselbeker,
Challenge International Seniors Belgique

1960
Zilveren coupe op zwart marmeren voetstuk
Hoogte 20 cm, diameter 26 cm
Association Royale des Seniors de Belgique

Wisselprijs voor het senioren kampioenschap van België, aangeboden door koning Leopold III van België. Sinds 1960 wordt om deze beker internationaal door landenteams gestreden. De wedstrijd vindt eens in de twee jaar plaats. In 1981 is hij gewonnen door het team van de U.S.A. De namen van de landenwinnaars worden met het jaartal gegraveerd in zilveren plaatjes op het voetstuk.

93 Ontwikkelingsplan voor golf in Nederland

De Nederlandse Golf Federatie maakte een ontwikkelingsplan voor de toekomstige verbreiding van golf in Nederland ten behoeve van overheid en particulieren. Het plan constateert de noodzaak tot aanleg van 10 openbare golfbanen op korte termijn. Op middellange termijn zal gestreefd moeten worden naar één golfbaan per 200.000 inwoners.

Foto's

- Kon. Musea v. Kunst en Gesch., Brussel: omslag (b)
 Rijksmuseum, Amsterdam: omslag (m), blz. 22, 27, 31, 80, 82 (b/1 en o), 88
 Jan van Dijk, Den Haag: omslag (o), blz. 99 (o)
 Christie's, Londen: blz. 2
 Sotheby's, London: blz. 10
 S.J.H. van Hengel, Bentveld: blz. 14 (r), 16, 20, 25, 29 (o), 32, 38, 78 (b), 85, 86, 87, (b en o)
 Teylers Museum, Haarlem: blz. 15
 British Museum, Londen: blz. 17
 Iconografisch Bureau, Den Haag: blz. 18 (1)
 A C L., Brussel: blz. 23, 83 (o)
 Centraal Museum, Utrecht: blz. 26
 Gem. Archiefdienst, Delft: blz. 28 (r)
 Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam: blz. 29 (r/o), 84 (foto Frits Monshouwer)
 National Gallery, Londen: blz. 29 (1/o)
 Archief Ned. Kolfbond: blz. 33
 Museum Flehite, Amersfoort: blz. 34, 52, 56, 57, 59, 60, 82 (b/r), 83 (b), 89 (o), 90, 91
 Kolffclub Utrecht: blz. 36 (b), 36 (o) (foto Roel Troost), 92 (b) (foto Jan de Vos, Hoogwoud)
 Kennemer Golf en Country Club, Zandvoort: blz. 51
 J.M. Breeman, Culemborg: blz. 66 (b)
 Fotolino, Bergen op Zoom: blz. 68, 101 (r)
 M.A. Chering-van Ierlant, Bergen op Zoom: blz. 72, 75, 99 (b)
 Gemeente Archief, Haarlem: blz. 77
 Gem. Museum het Markiezenhof, Bergen op Zoom: blz. 78 (b/r), 102 (o)
 Stedelijk Museum, Amsterdam: blz. 79 (b)
 Dienst Verspreide Rijkscollecties, Den Haag: blz. 79 (o)

- Dienst Openbare Werken, Amsterdam Hist. Mus. afd. Arch.: blz. 85 (o)
 'De Vyer Heertganghen', Goirle: blz. 87 (1)
 Gem. Archiefdienst, Amsterdam: blz. 89 (b)
 Historisch Museum, Rotterdam: blz. 92 (o)
 Stedelijk Musea, Gouda: blz. 93 (1)
 Universiteitsbibliotheek, Amsterdam: blz. 93 (r)
 Fotodienst gem. Utrecht: blz. 94, 95, 96 (b/1 en o)
 Museum voor Zuid- en Noord Beveland, Goes: blz. 96 (b/r), 97
 B. Frequin, Voorburg: blz. 98
 Emiel Vleugels, Antwerpen: blz. 100
 Foto Smit, Almelo: blz. 101 (1)
 Kon. Penningkabinet, Den Haag: blz. 102 (b)

Vormgeving tentoonstelling en catalogus
 Dick Letema gvn. Almere-haven
 Druk:
 Tesink, Zutphen

kaarten

Dick Letema en Emiel Vleugels

Tekeningen

Emiel Vleugels (blz. 30, 62)

Colf Het colfspel is waarschijnlijk in de 12de/13de eeuw ontstaan uit de Franse spelen 'chole' en 'mail à la chicane' (malie).

Het werd buiten (ook op het ijs!) gespeeld. De deelnemers moesten de bal met behulp van een stok, in zo min mogelijk slagen, naar een bepaald doel slaan.

De eerst bekende wedstrijd werd misschien in 1297 gespeeld.

De oudste vermeldingen van het spel zijn uit 1360 (Brussel) en 1387 (Brielle).

Kolf Na een enorme populariteit van het colfspel in de 16de en 17de eeuw, verdwijnt het rond 1700 vrij plotseling.

Er voor in de plaats kwam het kolfspel, dat binnen beoefend werd.

Ook hier moest door het slaan van stok tegen een bal een bepaald doel bereikt worden.

Toen dit spel in de 19de eeuw bijna verdwenen was, vond toch weer een opleving plaats door de oprichting van de Nederlandsche Kolfbond (1885).

Golf Of het colfspel in de middeleeuwen vanuit de Nederlanden naar Schotland is geëxporteerd is niet meer met zekerheid vast te stellen. Wel is zeker dat het colf zich in Schotland ontwikkelde tot het golfspel, dat wij thans nog kennen: een buitenspel waarbij door slagen een bal verschillende opeenvolgende doelen moet bereiken.

In 1888 en 1890 deed het golfspel vanuit Groot Brittannië weer zijn intree respectievelijk in België en Nederland.